УТОПІЯ

ЗОЛОТА КНИЖЕЧКА, така ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави І про новий острів Утопія

ТОМАС МОР ШЛЕ ПРИВІТ ПЕТРУ ЕГІДІЮ 1

Дорогий Петре Егідію, мені трохи соромно посилати тобі майже після року оцю книжечку про державу уто-пійців, яку ти, безперечно, сподівався одержати через півтора місяця. Адже ти знав, що, пишучи цей твір, я не потребував ані вдаватися до вигадок, ані обдумувати його композицію — залишалося тільки переказати розповідь Рафаїла 2, яку я чув разом з тобою. З тієї ж причини в мене відпала турбота про вишуканість, бо мова оповідача не могла бути добірною, насамперед тому, що він розповідав без підготовки; далі, як тобі відомо, оповідач виявився не так добре обізнаний з латинською, як з грецькою мовою. Тим-то що більше мова переказу наближалася б до його невибагливої простоти, то ближчою була б до правди. Саме про неї я повинен дбати якнайбільше, що й роблю.

Признаюсь тобі, друже Петре, ось у чому: наявність готового матеріалу настільки полегшила мою працю, що мені майже нічого не залишилось зробити. У противному разі, як обдумування матеріалу, так і розпланування його вимагали б чимало часу та наполегливості навіть від людини неабиякого обдарування й непересічної вченості. А якби ще від мене вимагали писати не тільки правдиво, а й красномовно, то, щоб виконати таку вимогу, не вистачило б мені ні часу, ні наполегливості. Тепер, коли відпали ці труднощі, через які довелося б пролити стільки поту, мені залишилось одне — всього-на-всього записати почуте, а це було вже завданням неважким. Проте для виконання цього "неважкого завдання" інші мої заняття залишили мені обмаль часу. Бо безнастанно я зайнятий

судовими справами, причому одні з них веду сам, другі слухаю, треті полагоджую як посередник, четверті вирішую як суддя; одного доводиться відвідувати в службових справах, іншого — в приватних. І ось, присвятивши цим заняттям мало не весь день, решту його я віддаю своїм рідним, а собі, тобто літературі, не залишаю нічого.

Повернувшись додому, треба, звичайно, порозмовляти з дружиною, побалакати з дітьми, поговорити із слугами. Усе це я вважаю за свій обов'язок, який треба виконати, якщо не хочеш бути у своєму домі чужою людиною. Та й взагалі блід старатися бути якнайприємнішим для тих, кого або природа призначила тобі в супутники життя, або випадок так велів, або ж ти сам собі вибрав. Важливо тільки не псувати рідних надмірною ласкавістю чи поблажливістю робити із слуг панів.

Серед таких ось занять непомітно минають дні, місяці, роки. Коли ж тут писати? До речі, я ще нічого не сказав ні про сон, ні про їду, яка в багатьох людей забирає не менше часу, діж сон, що поглинав ледь не половину життя. Своїм набутком я роблю тільки той час, який викрадаю у сну і їди. Його, звичайно, малувато, все ж маю його дрібку і завдяки цьому хоч і поволі, але нарешті закінчив "Утопію". Посилаю тобі, дорогий Петре, щоб ти її прочитав і нагадав про окремі факти, якщо вони випали з моєї уваги. Щоправда, я своїй пам'яті досить довіряю, але не настільки, щоб думати, що я не міг нічого призабути. Річ у тім, що Іоанн Клемент 3, мій вихованець, дуже мене збентежив. Він, як тобі відомо, був разом з нами (я радо дозволяю йому бути присутнім при будь-якій розмові, що може дати йому якусь користь, бо чекаю рясних плодів від того пагінця, який почав зел он і ти завдяки запяттям грецькою і латинською мовами). Наскільки я пригадую, Гітлодеґї розповідав, що Амауротський міст на річці Анідр4 завдовжки п'ятсот футів, а мій Іоанн твердить, що треба двісті футів відняти: ширина річки, за його словами, не перевищує трьохсот футів. Пригадай собі, будь ласка, як воно було насправді. Якщо ти такої самої думки, як Іоанн, то я погоджусь і визнаю свою помилку. Якщо ти не пригадуєш, то залишу, як написав, бо мені здається, що я добре запам'ятав. Взагалі буду старатися із усієї сили, аби в моїй книжечці не було неправди; в сумнівних випадках я скоріше скажу

неправду ненароком, ніж збрешу навмисне, бо волію бути чесною людиною, ніж хитромудрою.

2 8-153 17

Зрештою, цьому легко можна буде зарадити, якщо ти дізнаєшся від самого Рафаїла особисто або листовно, а це слід тобі зробити ще через іншу заковику, яка виникла, не знаю лише з чиєї вини: з моєї (це скоріше всього), чи твоєї, чи самого Рафаїла. Річ у тім, що ні нам не впвло на думку запитати, ні він сам не здогадався сказати, в якій частині Нового Світу розміщена Утопія. Я ладен був би, звичайно, цей недогляд виправити, пожертвувавши немало грошей із власних заощаджень. Бо, з одного боку, мені соромно самому не знати, в якому морі лежить цей острів, про який я стільки розповідаю, а з другого боку, незручно перед іншими людьми, особливо перед одним благочестивим чоловіком, теологом за фахом, який запалився неймовірним прагненням відвідати Утопію не з марної забаганки чи з цікавості побачити щось нове, а щоб підтримувати і зміцнювати нашу релігію, яка там щасливо пустила коріння. Аби зробити це в офіційний спосіб, вія вирішив попередньо клопотатися, щоб папа римський послав його туди й призначив єпископом для утопійців; його ніскільки не бентежить та дражлива обставина, що сану цього він домагається випрошуванням. Він вважав таке домагання виправданим, оскільки воно не походить ні з честолюбства, ні з користолюбства, а з побожності.

Тому-то прошу тебе, мій Петре, звернутися до Гітлодея або особисто, якщо тобі це зручно, або ж листовно, якщо він далеко від тебе, і домогтися того, щоб у цьому моєму творі не було ні крихітки неправди, а все відповідало достовірності. Останнім часом я схиляюсь до думки, чи не краще було б показати цю книжечку йому самому. Адже ніхто іпший не зумів би так добре, як ійн, виправити помилки, якщо вони там є, а він не зможе цього зробити інакше, як не прочитавши все, що я написав. Ти ж матимеш нагоду відчути — подобається йому мій твір, чи він нерадо сприймає його. Адже якщо він сам вирішив описати свої пригоди, то, очевидно, не бажав би, щоб я це зробив за нього. У всякому разі, я не

хотів би виданням твору про державу утопійців випередити Гітлодея й перехопити в нього красу і привабливість новизни.

Зрештою, правду кажучи, я досі не вирішив остаточно, чи взагалі видавати мені книжку. Бо в людей смаки такі різні, вдачі такі примхливі, душі такі невдячні, погляди такі недоречні, що, бачиться, далеко щасливіше живуть ті, хто у веселому і приємному настрої догоджає собі у всьому, ніж ті, хто сушить собі голову, як би то видати

щось таке, що принесло б користь чи насолоду розбещеним або й невдячним. Переважна більшість людей не знає літератури, а багато нехтують нею. Невіглас відкидав все те, що йому незрозуміле, а напівграмотний відкидає як буденне те, що не ряснів старовинними словами; декому подобається лише давнина, більшості — тільки сучасне. Один настільки похмурий, що не визнає жартів, інший настільки позбавлений почуття гумору, що не терпить дотепів; тугодум боїться будь-якої насмішки, як той, кого покусала скажена собака; дехто до того непостійний, що, сидячи, хвалить одне, а стоячи — інше. Є такі, які сидять у шинках і, попиваючи вино, висловлюються про таланти письменників та з поважним виглядом гудять усе, що завгодно, смикаючи письменників за їхні твори, немов за волосся, а самі тим часом перебувають, як мовиться у приказці, "поза обстрілом" 5. Ці розумники так чисто поголені з усіх боків, що в них немає жодної волосинки, за яку можна було б ухопитись. Далі, є люди настільки невдячні, що навіть тоді, коли їм якийсь твір дасть насолоду, вони все одно не відчувають любові до автора; вони схожі на тих невихованих гостей, які, запрошені на розкішний бенкет, ідуть нарешті додому, не подякувавши господарю. Добре було б, якби ти влаштував своїм коштом бенкет для людей, що мають тонкий смак, різні уподобання і до того ж відзначаються пам'ятливістю і вдячністю.

А все ж таки, мій Петре, поговори з Гітлодеєм про те, що я тобі казав. Адже потім можна буде ще раз справу обміркувати. Зрештою, за розум я взявся лише тоді, коли закінчив писати твір. Що ж до видання

твору, то я в майбутньому, якщо Гітлодей цього забажав, піду за порадою друзів і передусім твоєю.

Будь же здоровий, мій дорогий Петре Егідію, разом з твоєю прекрасною дружиною. Люби мене, як завжди, бо я тебе люблю навіть більше, ніж рапіше.

Перша книга розповіді, яку вів видатний муж РафаТл ГІтлодей про найкращий устрій держави, в переказі знаменитого мужа Томаса Мора, громадянина й шерифа славного британського міста Лондона

Не так давпо пайнепереможніший король Англії Генріх, восьмий з черги лід цим іменем, щедро наділений всіма рисами визначного володаря, мав неабиякого значення спірні справи з найяснішим державцем Кастілії Карлом Так ось, щоб вести переговори і владпати непорозуміння, паш король відправив мене послом у Фландрію як супутника і порадника незрівнянного мужа Кутберта Тунстал-ла 2, якого нещодавно король, на превелику радість усіх, призначив начальником архіву. Я не буду ніскільки його хвалити — не з побоювання, щоб мене, як його відданого друга, не запідозрили у надто прихильному свідченні його заслуг, а тому, що його чесноти і вченість цінyю вище, ніж я міг би передати їх словами. Вони до такої міри відомі й знамениті, що розводитися про них нема потреби, хіба що, славлячи його особу, я опинився б у становищі людини, якій, як-то кажуть, забаглося лампою освітити сонце 3.

У Брyгге 4, відповідно до домовленості, нас зустріли ті, кому державець доручив вести справу,— всі люди визначні. Серед них головною особою був бургомістр Брyгге, чоловік вельмишановний, а вустами і душею посольства — Георгій Темсіцій 5, настоятель собору в Касселі, красномовний не лише від учености, а й від природи. До того ж він був чудовий правознавець і неабиякий мастак вести переговори завдяки своєму таланту й великому досвіду.

Коли ми, збиравшись не один раз, у дечому не дійшли певної згоди, вони, попрощавшись з нами, поїхали на кілька днів у Брюссель, щоб дізнатись про думку їхнього державця. А я тим часом, скориставшись нагодою, поїхав у Антверпен. Під час мого перебування в цьому місті відвідували мене різні люди, але найми л Ішим із усіх був

< ■

Петро Егідій в, уродженець Антверпена, чоловік надзвичайно приємний, славнозвісний серед своїх співгромадян великою чесністю й поважністю, достойний якнайвищої пошани. Не знати, чому більше при його молодому віці слід було дивуватись — його вченості чи гарному характеру (він-бо вельми порядний і високоосвічений). До того ж він ставився до всіх з відкритим серцем, а в стосунках з друзями виявляв таку прихильність, безпосередність, вірність ьщире почуття, що годі, мабуть, знайти кого-небудь, хто міг би зрівнятися з ним щодо прикмет досконалого друга. Властива йому рідкісна скромність, навіть без дрібки вдаваності, ні в кого не мала стільки простодушності, поєднаної з розсудливістю, як у нього. Далі, в розмові він був такий милий, так незлобливо жартівливий, що своєю невимушеною привітністю і приємними балачками полегшував мені в значній мірі тугу за батьківщиною, рідною домівкою, дружиною й дітьми, побачити яких охопило мене тривожне прагнення, бо вже минуло більше чотирьох місяців, як я їх не бачив 7.

Одного разу я був на богослужінні в храмі діви Марії, прекрасній будівлі, куди ходить сила-силенна віруючих. Коли закінчилася відправа і я мав вернутися в заїзд, то випадково побачив, як Егідій розмовляв з якимсь підстаркуватим чужоземцем, із засмаглим обличчям, довгою бородою та з дорожнім плащем, що недбало звисав з його плеч. Обличчям і одягом він скидався на моряка. Помітивши мене. Петро підходить до мене і вітається. Я хотів відповісти йому, але він відводить мене трохи вбік і каже: " Бачиш цього чоловіка? — і показує на того, з яким він щойно на моїх очах розмовляв.— Я,— каже він,— намірявся прямо звідси повести його до тебе".— "Я був би дуже радий,—

відповідаю я й додаю: — Не так йому, як тобі".— "І зовсім ні,— заперечує Егідій,— коли б ти знав цього чоловіка, то зрадів би саме йому. Річ у тім, що з усіх людей на світі ніхто не міг би розповісти тобі стільки історій про невідомі країни та їхніх жителів, скільки знає він, а мені відомо, як жадібно ти слухаєш такі новини".— "Виходить,— кажу,— я правильно здогадався, бо зразу, з першого погляду, визначив, що цей чоловік — мореплавець".— "Усе-таки,— не погоджується Петро,— ти дуже помилився, бо він, щоправда, плавав по морях, але не як Палінур 8, а скоріше як Улісс 9, точніше — як Платон |0. Адже цей Рафаїл (таке його ім'я, а прізвище Гітлодей 11) чудово знає латинську мову та й грецькою володіє досконало. Причому, грецьку він засвоїв навіть грунтовніше, ніж латинську, бо цілком присвятив себе філософії, а в цій галузі людського знання, як він дізнався, латинською мовою немає нічого гідного уваги, крім деяких творів Сенеки 12 та Ціцерона І3. Віддавши братам отчий мЬє-ток, яким він володів у себе па батьківщині (сам Рафаїл — португалець), і бажаючи побачити світ, він приєднався до Америго Веспуччі14 й був його нерозлучним супутником у трьох подорожах із тих славних чотирьох, про які повсюдно сьогодні читають, але з останньої подорожі назад не повернувся. Річ у тім, що Рафаїл наполегливо догоджав Америго і навіть домігся від нього бути в числі тих двадцяти чотирьох чоловік, яких залишили у фортеці15 наприкінці останнього мореплавання. Отже, його залишили згідно з його власним бажанням, бо до душі йому більше були мандри, ніж турбота про розкішний гробовець у рідному місті. Адже з його вуст постійно злітали такі вислови: "Хто не має урни, того прах у небі спочинок знайде" 1в, або: "Дорога до Всевишнього звідусіль однакова" 17. Якби не милосердя боже, то він дорого заплатив би за такий спосіб мислення.

Розлучившись з Веспуччі, Рафаїл з п'ятьма товаришами з фортечного гарнізону об'їхав багато країн і наостанок якимсь дивом опинився на Тапробані І8, звідки прибув у Калікут 19, де застав, немов на замовлення, кораблі португальців, і зрештою, над усяке сподівання, повернувся на батьківщину".

Коли Петро розповів це, я подякував йому за таку увагу до мене і за бажання посприяти мені насолоджуватися розмовою з цим чоловіком у надії, що його розповідь буде мені приємною. Тепер я звернувся до Рафаїла. Після обміну привітаннями і висловами загальноприйнятої ввічливості, які звичайно кажуть при першій зустрічі незнайомі люди, ми всі пішли до мене додому. Там у саду сіли собі па лавку, вкриту зеленим сукпом, і почали розмову.

Рафаїл, отже, розповів нам, як після від'їзду Веспуччі він сам і його товариші з фортеці почали поступово ласкавою поведінкою приваблювати до себе тубільців і спілкуватися з ними не тільки у повній безпеці, айв найкращій дружбі. Згодом здобули вони приязнь та прихильність їхнього володаря (ім'я його й назву країни Рафаїл не запам'ятав). Завдяки його щедрості він сам і п'ятеро його товаришів одержали вдосталь харчів і грошей на дорогу, а також найнадійнішого провідника (бо по воді доводилось просуватися на плотах, а суходолом — на возі), щоб провів їх до інших володарів, куди вони прямували з якнайкращими рекомендаціями. Після багатоденної подорожі вони відвідали малі та великі міста в пристойно впорядкованих державах з великим населенням. А поблизу лінії екватора, обабіч нього на всьому просторі, охопленому бігом сонця, побачили безлюдні пустелі, висушені безупинною спекотою. Скрізь бруд, похмура природа, все суворе й необроблене, всюди водяться хижі звірі та змії, живуть люди, не менш дикі, ніж звірі, і не менш небезпечні. Зрештою, що далі вони їхали від екватора, то поволі все ставало кращим: і небо лагідніше, і земля милує око зеленню, і норов у тварин ласкавіший. Насамкінець з'явилися народи, великі та малі міста, де велася жвава сухопутна і морська торгівля — внутрішня, з найближчими сусідами, а також зовнішня — з напвіддаленінтими племенами.

Рафаїлу пощастило відвідати багато країн, змірявши їх уздовж і впоперек завдяки тому, що не тільки його, а й його товаришів радо брали на будь-який корабель, що вирушав у дорогу. Він розповідав, що кораблі, які вони побачили в перших країнах, мали плаский кіль, на щоглах були напнуті вітрила з позшиваних шматків папірусу або з лози,

а в інших місцях — із шкіри. Далі вони надибували кораблі з загостреними днищами та з вітрилами з конопляного полотна, нарешті з'явилися кораблі, цілком схожі на наші. їхні моряки були добре обізнані з морем і розбирались у погоді. За словами Рафаїла, вони щиро йому дякували, бо він навчив їх користуватися магнітною стрілкою, про існування якої вони досі не знали і через те, зрозуміла річ, з острахом пускалися в море, не зважуючись плавати в іншу пору року, а тільки влітку. Тепер, покладагочись на цей інструмент, моряки не бояться зимових буревіїв. Як наслідок — вони стали більш безтурботними, аніж убезпеченими від лиха. Тим-то слід побоюватися, що винахід, який мав дати їм користь, мбже через нерозважливість стати причиною великих бід.

Розповідати докладно про все, щб і в якій країні він бачив, було б надто довго, та й не входить воно в мету цього твору; можливо, ми поговоримо про це іншим разом. Особливо ж доцільно буде звернути головну увагу на розумні й корисні установи, помічені цим мандрівником у народів, які досягли певного рівня культури. Про все це ми жадібно розпитували його, і він дуже радо відповідав па наші запитання. Поки що ми утрималися від розпитувань про різні чудовиська, бо вони перестали бути чимсь незвичайним. Усіляких Скілл 20, хижих Келен2І, людо-жерних Лестригонів22 та подібних їм жахливих страховиськ можна знайти ледь не скрізь, а ось громадян зиро-зумними і здоровими поглядами на життя ти не вошди знайдеш.

Зрештою, відмітивши у цих нових народів чимало хибних законів, Рафаїл разом з тим перелічив багато таких, що могли б послужити прикладом для виправлення помилок, яких припустилися наші міста, народи, племена й королівства.

Тепер я маю намір переповісти те, що він розповідав про звичаї й установи утопійців. Попередньо, однак, перекажу розмову, яка послужила неначе переходом до згадки про цю державу.

Так ось, Рафаїл дуже влучно перелічив спершу хиби в державному устрої нашому і тих народів (а їх назбиралося чимало тут і там), далі він підкреслив розумні установи, наявні як у нас, так і в них, причому він характеризував звичаї й здобутки кожного народу так проникливо, що складалось враження, немовби він прожив увесь вік у тих краях, де зупинявся лише ненадовго.

Тому Петро, який з подивом слухав його, сказав: "Далебі, мене дивує, дорогий Рафаїле, чому ти не запропонуєш свої послуги якомусь королю. Я впевнений, що ти припав би до вподоби будь-якому з них, бо своєю вченістю і знанням людей та країн міг би не лише їх розважати, а й повчати добрими прикладами й допомагати мудрими порадами, водночас ти чудово влаштував би свої власні справи та й подбав би про своїх рідних".

"Що стосується моїх рідних,— відповів він,— то я про них не журюсь, бо, думається мені, я чесно виконав свої зобов'язання щодо них. Інші тільки на схилі віку або в час хвороби відписують їм своє майно, причому навіть неохоче це роблять, і тільки тому, що не можуть більше його доглядати, а я розподілив усе, що мав, поміж рідних і друзів, будучи не лише сповна здоровим і міцним, а й молодим. Гадаю, що вони повинні бути задоволені моєю добротою й не вимагатимуть від мене ще чого-небудь, приміром, щоб я заради них поступив на службу до королів".

"Твоя правда,— сказав Петро,— але я мав на увазі інше: щоб ти став не слугою, а робив послуги королям".— "Слово "послуга" лише на один склад довше, ніж слово

"слуга",— зауважив Рафаїл. "Як би ти цс пе вптлума-чив,— мовив Петро,— я вважаю, що в такий спосіб ти міг би принести користь не лише поодиноким людям, а й всьому суспільству, та й поліпшити своє становище".-— "Поліпшити своє становище, обираючи шлях, від якого відса-хувТься моя душа? — спитав Рафаїл.-^ Тепер я жину, як хочу, а це, безперечно, випадає на долю небагатьом баг-ряноносцям 23. Хіба без мене мало таких, що запобігають ласки у можновладців? Ти гадаєш, що

станеться велика біда, якщо обійдуться без мене або когось іншого, подібного до мене?"

Тоді я сказав: "Дорогий Рафаїле, ясна річ, що ти не жадібний ні до багатства, ні до влади, і людину таких поглядів я, звичайно, поважаю іі шапую не менш від кого-небудь із можновладців. А втім, мені здається, що ти зробиш велику справу, достойну тебе і твого розуму, такого шляхетного й філософського, якщо присвятиш свій талант і наснагу суспільству, навіть якби це пов'язано було з певними особистими втратами. Бо коли б ти став радником якогось великого володаря, то міг би принести неабияку користь, схиляючи його до правди й чесності. А що ти саме так діяв би — я не сумніваюсь. Адже від правителя, немов з невичерпного джерела, ллється на весь народ струмінь усілякого добра й зла. Ти завжди завдяки своїй досконалій вченості навіть при відсутності відповідної практики, більше того, хоч би й без учености, а лише завдяки пребагатому життєвому досвіду, став би видатним порадником будь-якого з королів".

"Дорогий Море,— відповів Рафаїл,— ти припускаєшся подвійної помилки: по-перше, щодо мене, по-друге, щодо самої справи. Бо в мене немає здібностей, які ти мені приписуєш, і якби навіть вони й були у найвищому ступені, то й тоді моє відречення від особистої свободи не дало б державі ніякої користі. По-перше, річ у тім, що володарі здебільшого радніше займаються справами військовими (а в них я не маю ніякогісінького досвіду та й не бажаю його мати), ніж благородними мирними справами. Далеко настирливіше вони дбають про те, щоб усіма правдами й неправдами завоювати нові країни, ніж про те, щоб добре правити своїми володіннями. Крім того, в складі королівської ради немає нікого, хто був би справді настільки розумний, щоб не потребував поради іншого, і немає такого, хто, маючи власну думку, був настільки розумним, щоб хотів прислухатися до поради іншого; ці радники тільки

те й роблять, що підтакують най недоречнішим висловлюванням улюбленців володаря й силкуються своєю згодою досягнути їхньої

ласки. Звичайно, сама природа влаштувала так. що серцю кожного милі його власні творінпя. Це ми бачимо і в тваринному світі: крукові подобається^його пташеня, мавпі — любе її малятко 24. Отже, коли в королівській раді, де з заздрощів нехтують чужою думкою або найкращими вважають лише свої поради, хтось переповідає те. що прочитав про давноминулі події, чи те. що побачив в інших країнах, то слухачі поводять себе так. немовби уявлення про їхню мудрість наражене на небезпеку.— вони бояться, що заживуть слави дурнів, якщо їм не вдасться знайти помилок у чужих поглядах. А коли доказів їм не вистачає, то вдаються до такого прийому: це. кажуть, було до душі нашим предкам, з якими ми хотіли б зрівнятися щодо мудрості. Сказавши таке, вони заспокоюються, переконані, що чудово себе захистили. Виходить, неначе велика небезпека виникла б для держави, якби знайшовся хтось мудріший у чому-небудь від предків 2Ь. З усім тим. що вони вдало запровадили в життя, ми дуже радо миримось, але коли в якійсь справі можна порадити розумну зміну, ми вмить судомно чіпляємося за цей довід і не дозволяємо ніяких змін. З такими зарозумілими, недоречними, безглуздими міркуваннями я зустрічався часто-густо в різних країнах, а одного разу також в Англії".

"Скажи, будь ласка.— запитав я,— ти був у нашій країні?" — "Був,— відповів Рафаїл,— я жив там кілька місяців, невдовзі після страхітливої поразки, якої зазнали повсталі західні англійці у громадянській війні проти короля 26. У цей час я багато чим зобов'язаний вельмишановному панотцеві Джонові Мортону27, архієпископові Кентерберійському і кардиналові, тодішньому канцлерові Англії. Муж цей, дорогий Петре (я звертаюсь до тебе, бо Мор знає, про що я хочу розповісти), заслуговував пошани не стільки за своє високе становище, скільки за розум та доброчесність. Він мав середній зріст і ще не зігнувся від похилого віку, вираз його обличчя викликав повагу, а не страх. У поведінці він був невимушений, але разом з тим серйозний і статечний. Інколи він любив, звертаючись до прохачів гострішим тоном, але не на шкоду їм, перевірити, яка в кого вдача, яке самовладання властиве тому чи іншому. Захоплювався чужою чеснотою, немов своєю власною, аби тільки в людині не було зухвалості. Таких він вважав здатними займати

державну посаду. Мова його була витончена й рішуча. Притаманні йому були глибоке знання права, незрівнянний розум, дивовижна пам'ять. Свої виняткові природні дані він удосконалив наукою й різними вправами. У мене склалось враження, що король цілком довіряв його порадам, і під час мого перебування в Англії правління державою спиралося саме на них. Адже майже з юнацьких літ, опинившись одразу після школи при королівському дворі, Мортон усе життя був причетний до найважливіших справ, безнастанно зазнавав на собі різних примх долі й у вирі багатьох великих небезпек набрався значного державного досвіду, а набутий в такий спосіб досвід не скоро зникає.

Коли одного разу я сидів у нього за столом, був там випадково якийсь мирянин, знавець ваших законів. Він ні сіло ні впало почав на всі лади вихваляти те суворе правосуддя, яке застосовувалось тоді до злодіїв. Розповідав він, що вішали їх повсюдно, інколи по двадцять на одній шибениці, причому не міг вийти з дива (саме так він висловився), що хоч мало кого з них минає смертна кара, але від якоїсь проклятої долі злодіями скрізь аж кишить. Тоді я, зважившись у присутності кардинала вільно висловити свою думку, промовив: "Нічого тобі дивуватися. Таке покарання злодіїв виходить поза межі справедливості й не дає суспільству ніякої користі. Як відплата за крадіжки воно надто суворе, однак, незважаючи на це, покінчити з цими злочинами не спроможне. Бо проста крадіжка — не такий вже тяжкий злочин, щоб за нього карати смертю, та й найсуворіша кара не зможе втримати від злодійства тих, хто не має іншого способу заробити собі на прожиток. У цьому відношенні не тільки ви в Англії, а й більшість людей на світі, на мою думку, наслідуєте поганих наставників, які воліють лупцювати учнів, аніж їх учити. Адже крадієві наперед визначено тяжкі й жахливі муки, хоч доцільніше було б подбати про такий лад, який забезпечив би всім членам суспільства засоби для життя. Тоді ні в кого не виникло б страшної необхідності спершу вкрасти, а потім загинути".

Правознавець зауважив: "Про це достатньо подбали. Є ремесла, є землеробство, з них можна жити, якби тільки люди самохіть не воліли допускатися злочинів".— "Ні, так тобі не викрутитися, — відповів я.—

Насамперед облишимо тих, хто часто повертається додому каліками з зовнішніх і внутрішніх, громадянських, війн, як недавно у вас після Корнуельської битви і дещо раніше — після війни з Францією 28. Ці люди заради держави й короля втрачають руку чи ногу, і каліцтво не дає їм змоги займатись колишнім ремеслом, а вік не дозволяє навчитися нового, їх, однак, повторюю, не берімо до уваги, бо війни виникають через певні проміжки часу. Пригляньмося до повсякденного життя. Чимало представників нашої знаті те й роблять, що не тільки самі живуть байдикуючи, мов трутні, за рахунок чужої праці, наприклад, орендарів їхніх розлогих земель, здираючи з них шкіру для помноження прибутків (бо лише таку господарність знають ці люди, зрештою, марнотратні до краю, хоч би мали піти в світ з жебрацькою торбою),— мало того, вони оточують себе ве-личезпою юрбою гультяїв-слуг, які не навчились піякого ремесла, що забезпечило б їм прожиток. Як тільки їхній пан помре або самі занедужають, їх незабарно виганяють, бо знать воліє утримувати дармоїдів, ніж хворих, та й часто спадкоємець померлого не в силі прогодувати батьківську челядь. Отож вигнанці живуть надголодь або крадуть скільки влізе. Та й що їм залишається робити? А коли, поневіряючись, вони подеруть собі одяг і підірвуть своє здоров'я, їх, знесилених хворобою, вкритих лахміттям, ні знать не зволить взяти на утримання, ні селяни не зважаться наймати, знаючи добре, що той, хто виріс безтурботно в неробстві й звик до розкоші, хто, озброєний шаблею н щитом, звисока дивився на сусідів і нехтував всіма навкруг себе, тепер ніяк не здатний мотикою та заступом за мізерну плату і скромні харчі служити вірно бідарю".

На не мій співрозмовник заперечив: "Нам і треба в першу чергу підтримувати таких людей: адже коли спалахне війна, то саме вони, наділені шляхетним і високим способом мислення, а не ремісники й хлібороби, становитимуть силу і боєздатність війська".

"Прекрасно,— зауважив я,— з таким самим правом ти можеш сказати, що заради війни варто підтримувати злодіїв, яких ви, безперечно, ніколи не позбудетеся, поки триматимете отих дармоїдів. Чому розбійникам не бути відважними воїнами, а воїнам —

найвідважнішими серед розбійників? Між цими двома заняттями багато схожості. Зрештою, ця вада, дуже поширена в Англії, не є окремим явищем: вона спільна майже для всіх народів. Бо Францію руйнує інша, ще згубніша пошесть: вся країна, навіть у мирний час (якщо миром можна назвати перерви між однією і другою війною) заповнена й обложена наймапими солдатами 29, утримуваними з тих міркувань, з яких ви вважали за необхідне годувати зграю дармоїдів-слуг. У Франції таке становище склалося тому, що лжемудреці вирішили, начебто благополуччя держави вимагає, щоб повсякчасно була напоготові сильна й могутня військова залога, здебільшого з ветеранів. Адже хіба можна довіряти недосвідченим новобранцям? Тим-то слід шукатп будь-якого приводу до війни, щоб загартувати солдатів та и взагалі мати людей, готових різати байдуже кого, аби тільки, як Дотепно висловився Саллюстій 30, рука і дух пе заціпеніли від бездіяльності.

В згубності утримування такого роду звірів переконалися французи на власній біді. Те саме засвідчують приклади з історії римлян, карфагенян, сірійців та багатьох інших народів31. Постійне військо при різних обставинах підривало в їхніх володіннях не тільки владу, а й плюндрувало поля й міста, поки не призвело до занепаду своєї власної держави. А що насправді нема потреби утримувати таке військо, випливає хоч би з того, що навіть французькі солдати, ледь не від колиски загартовані в боях, не дуже-то часто можуть похвалитися перемогами, здобутими у битвах з вашими добровольцями. Зрештою, на цю тему я не хочу більше говорити, щоб присутнім не здавалося, ніби я до вас підлещуюсь. Та й щось мені не вірить-ся, щоб розбещені прислужники знаті могли налякати ваших міських ремісників або простих і грубих селяп, за винятком, очевидно, тих, яким кволе тіло відмовило в силі й відвазі, або тих, у кого злидні надломили душевніш гарт. Тепер спостерігається небезпечне явище, коли люди здорові й дужі стають слабосилими від бездіяльності (бо знать розбещує лише добірних чоловіків) або розніжуються в заняттях ледь не жіночих. А ось якби ці панські слуги засвоїли потрібне їм для життя ремесло й загартувалися в чоловічих заняттях, то вони, безперечно, по-справжньому б змужніли. У всякому разі, на мій погляд, ніяка держава

не має користі з того, щоб на випадок війни (якої у вас ніколи не буде, якщо не захочете) утримувати незліченну юрбу таких людей, бо саме це загрожує миру, про який більше треба дбати, ніж про війну.

Однак це не єдина причина, яка змушує людей красти. Є ще інша, наскільки я розумію, більш вам властива".

"Яка ж це?" — спитав кардинал. "Ваші овечки 32,— відповів я.— Звичайно такі лагідні й задоволені скромним кормом, вони, кажуть, стали тепер такими ненажерливими і неприборканими, що пожирають навіть людей, плюндрують і спустошають поля, будинки, міста. Бо в тих частинах королівства, де виготовляється цінніша вовна, там знать і навіть деякі абати, люди святі, не задовольняються збором плодів і щорічними прибутками, які звичайно одержували із землеволодінь їхні предки. їм не досить, щр,рони, байдикуючи і розкошуючи, не дають ніякої користі суспільству, ще й стали його тягарем. Ні клаптика землі не залишають під ріллю, все перетворюють у пасовиська, зносять будинки, руйнують міста, а храми відводять під овечі кошари. Ці добродії обертають усі поселення, всі оброблені ниви в пустелю, неначе й так у вас мало землі гуляє під лісами та заповідниками для звірини. Для того, щоб якийсь ненажера 33, справжня кара господня, міг обвести огорожею кілька тисяч акрів, розширивши свої поля за чужий рахунок, одних орендарів виганяють з їхніх садиб, в інших селян забирають землю, обплутавши їх обманом або змусивши силою, ще інших змушують продавати її, замучивши безправ'ям. Так чи інакше, нещасна біднота переселяється: чоловіки, жінки, подружжя, сироти, вдовиці, цілі родини, не стільки заможні, скільки численні, бо землеробство вимагає багато рук для праці. Виселяють їх, повторюю, із звичних і милих серцю домів, а вони не знають, куди їм податися. Все недороге начиння, навіть якби можна було знайти вигідного покупця, обездоле-ні продають за безцінь, бо його треба позбутися. А коли вони під час свого бурлакування швидко все розтратять, що інше залишається їм, як не красти й не повиснути на шибениці, зрозуміло, згідно з законом, чи поневірятися й жебрати? Зрештою, і в такому разі вони потрапляють у в'язницю за те, що волочаться без діла,— адже ніхто їх не хоче брати па

роботу, хоч вони щиро пропонують свої послуги. А як можна їх найняти, коли землеробству, до якого вони звикли, немає місця там, де нічого не сіють. Тепер досить одного чабана або взагалі пастуха, щоб пасти худобу на тій землі, для обробітку якої під посів потрібно було чимало рук. Через те хліб у багатьох місцях сильно подорожчав. Але на цьому не кінець. Піднялася також ціна па вовну настільки, що бідніші люди, які виготовляють з неї тканини, зовсім не спроможні її купити, і з цієї причини зростає кількість безробітних. Річ у тім, що після збільшення пасовиськ незліченна кількість овець загинула від моровиці, неначе ця пошесть, наслана на овець, була карою божою за пожадливість їхніх власників, хоч справедливішим було б повернути цю кару на голови самих власників. Хоч кількість овець непомірно зросте, все ж ціна на вовну анітрохи не спаде. Отож, якщо торгівлю вівцями не можна назвати монополією, бо не одна особа їх продає, то, у всякому разі, це — олігополія 34. Майже вся торгівля вівцями опинилася в руках жменьки багатіїв, яких ніяка необхідність не змушує продавати раніше, ніж їм забагнеться, і тому вони не спішать, поки не з'явиться нагода продавати за вигідну ціну. З тієї ж причини подорожчали також інші породи худоби, причому навіть більше, тому що а розпадом сільських господарств і скороченням хліборобства не стало тих, хто дбав про її приплід. Адже згадані багатії далекі від того, щоб вирощувати ягнят (чи телят), а скуповують у віддалених місцевостях кощаву худобу, щоб, відгодувавши її на своїх пасовиськах, продати втридорога. Гадаю, поки що не відчуваються всі наслідки такого шкідливого явища. Бо досі ці шкодороби піднімають ціну на худобу тільки там, де її продають. Але коли вони почнуть вивозити її з місця купівлі, поки вона ще не встигла розмножитись, то зрештою її запас поступово зменшиться там, де її скуповують, і в цілій країні неодмінно дасть про себе знати її нестача. Таким чином, зажерливість небагатьох паскудників повертає на згубу те, що могло б ваш острів особливо збагатити. Адже подорожчання хліба стало причиною того, що кожний хоче позбутися якнайбільшої кількості своїх працівників; а що робити звільненим з роботи? Одних чекають злидні, а відважніші дадуть себе намовити на розбишацтво.

Як з цією страшною вбогістю і злиднями узгодити безглузду розкіш? Бо і в прислужників знаті, і в окремих ремісників, ба навіть у деяких селян, коротше — у людей всіх верств вражає незвичайна пишність в одязі й надмірна розкіш у їжі. А що говорити про шинки, кишла й будинки розпусти, якими є винарні та пивні, нарешті, як не згадати безсоромні розваги, наприклад, гру в кості, карти, м'ячі, скраклі, диск,— хіба вони не штовхають своїх прихильників прямо на розбій, вмить очистивши їхні гаманці від грошей?

Покінчіть з такими згубними пошестями! Постановіть, щоб ті, хто руйнує господарства й села, або їх відбудували, або віддали тим, що захочуть їх відновити й будувати. Покладіть край цьому скуповуванню землі, яким займаються багатії, забороніть свавілля, схоже на монополію!

Менше годуйте дармоїдів! Верніться до землеробства, від-повіть обробку вовни, щоб це заняття стало почесною працею, яка давала б прибуток юрбі дармоїдів: і тим з них, кого злидні зробили вже злодіями, і тим, що тепер стали волоцюгами або панськими слугами, а в недалекому майбутньому стануть, певна річ, злодіями. Звичайно, якщо —ви не вилікуєтесь від цих недуг, то дарма вам чванитися застосуванням суворих кар за крадіжку, запроваджених вашим правосуддям, насправді ж більше зовні пристойним, ніж справедливим і корисним. Адже при такому стані речей ви дозволяєте виховувати людей в якнайгірших умовах і поступово, з дитячих років, псуєте їхню мораль, переконуючи себе, що вони заслуговують на покарання лише тоді, коли, ставши дорослими, скоять ганебні злочини, яких, однак, можна було сподіватися від них уже з дитинства. Хіба ви самі не вирощуєте злодіїв для того, щоб згодом їх вішати?"

Поки я так говорив, згаданий правознавець підготувався до заперечення. Він вирішив вдатися до звичайного способу розмірковування тих людей, які старанніше повторюють докази попередника, ніж на них відповідають, бо переконані, що суть дискусії полягає у виявленні доброї пам'яті.

"Ти, звичайно, говорив чудово,— почав він,— хоча видно, що ти чужоземець і міг скорше десь трохи чути про наші справи, ніж їх грунтовно вивчити. Це я в кількох словах переконливо доведу. Насамперед перелічу по порядку твої докази, відтак покажу, до якої помилки призвела тебе необізнаність з нашими справами, і нарешті спростую й розіб'ю вщент всі твої положення. Отже, щоб почати, як я пообіцяв, з першого пункту: "Здається мені..."

"Мовчи,— перебив його кардинал,— раз ти так починаєш, то, очевидно, не в твоєму намірі відповідати стисло. Отож ми звільнимо тебе від необхідності давати відповідь, однак збережемо за тобою обов'язок відповісти при наступній нашій зустрічі. Я особисто хотів би призначити її на завтра, якщо, зрозуміло, це на руку тобі й Рафаїлу. А поки що, дорогий Рафаїле, я був би дуже радий почути від тебе, чому, на твою думку, злодійство не заслуговує найвищої міри покарання і яку іншу кару натомість, кориснішу для суспільства, ти сам призначив би. Адже ти, сподіваюсь, не схвалюєш злодійства. Якщо і тепер люди, незважаючи на смертну кару, намагаються красти, то чи

6 така сила або страх, що зможуть відлякати злодіїв, коли їм буде збережено життя, як ти цього хочеш? Чи пом'якшення кари вони не тлумачитимуть як заохочення й запрошення до злодійства?"

"Взагалі, мені здається, превелебний отче,— відповів я,-"*— що позбавляти когось життя за крадіжку грошей просто-таки несправедливо. Я вважаю, що ніякі блага світу не можуть зрівнятися з життям людини. Коли ж прихильники смертної кари скажуть, що ця кара є відплатою не за вкрадені іроші, а за зневажання правосуддя, за порушення законів, то чи немає підстави назвати це найвище право найвищою несправедливістю?35 Справді, з одного боку, не можна в законодавстві схвалювати таку суворість, коли за пайнезначніший вчинок карають мечем, як це зробив Манлій Торкват36, а з другого боку, неправомірне й положення стоїків 37, які вважають усі провини настільки однаковими, що, на їхній погляд, немає різниці між душогубством і крадіжкою грошей. Але якщо подивитися хоч трохи

безсторонньо, то між цими злочинами немає ніякої схожості й спорідненості. Бог заборонив убивати будь-кого, а ми вбиваємо неймовірно легко за вкрадені гроші. Якби хтось тлумачив це так, нібито воля божа забороняє взагалі убивати, за винятком тих випадків, коли людський закон визначить необхідність смертної кари, в такому разі, що заважає людям у такий самий спосіб домовитись між собою про дозвіл на розпусту, перелюбство й кривоприсягу? Але бог заборонив не тільки вбивати ближнього, а й не дав права накладати руку на себе са-

' '-----—і----------"-"---Г "Г ""Г

мого °8. Якщо ж люди погодились убивати один одного на певних умовах, то ця домовленість повинна мати таку силу, щоб звільнити від заповіді божої тих, які без будь-якого божого дозволу гублять усіх, кого велить убивати людське законодавство. Чи у такому разі оця заповідь божа не буде настільки правомірна, наскільки їй дозволить право людське? Висновок, очевидно, такий: заповіді божої слід дотримуватись лише настільки, наскільки це в тому чи в іншому випадку вигідно людям. Нарешті, і закон Мойсеїв 39, хоч немилосердний і суворий (адже виданий він був проти рабів і притому впертих), карав за крадіжку не смертю, а грошовим штрафом. Не думаю, однак, що в повому законі милосердя 40 бог, який лагідно наказує, як батько дітям, дав нам більшу волю суворо обходитися з ближніми.

Ось причина, чому я проти страти злодіїв. А наскільки безглуздо і навіть шкідливо для суспільства карати однаково злодія і вбивцю, то, гадаю, ясно кожному. І справді, коли розбійник побачить, що засудженому тільки за крадіжку загрожує не менша небезпека, ніж якби, крім того, викрили його у вбивстві, тоді сама ця думка може сшЗДгу-кати розбійника вбити того, кого б він у іншому випадку намірявся тільки пограбувати. Зрозуміло, що при вбивстві небезпека зменшується, бо відправивши на той світ виказувача злочину, у розбійника буде більше надії сховатися з награбованим. Отже, намагаючись налякати злодіїв надто суворими карами, ми, по суті, заохочуємо їх мордувати хороших людей.

А тепер переходжу до відповіді на традиційні запитання, яка кара може бути більш придатною. Мені здається, що набагато легше знайти кращий спосіб покарання, ніж гірший. Навіщо нам сумніватися в корисності того покарання за злочини, яке, як ми знаємо, колись протягом довгого часу застосовували стародавні римляни, дуже досвідчені в керуванні державою? Викритих у тяжких злочинах вони засуджували на довічну роботу в каменоломнях і копальнях, тримаючи їх постійно в кайданах.

А втім, коли йдеться про мою думку в цій справі, то з-поміж подібних звичаїв, притаманних тому чи іншому народу, мені найбільше до вподоби звичай, який я спостерігав і запам'ятав під час моєї подорожі по Персії, гостюючи у так званих полілеритів 4|. Це чималий народ з розумним державним устроєм. Не враховуючи данини, яку вони змушені щорічно сплачувати перському цареві, по-лілеритп у всьому іншому вільні н керуються своїми законами. Через те, що живуть далеко від моря і майже з усіх боків оточені горами, вони цілком задовольняються плодами своєї землі, рідко бувають у сусідів, і їх нечасто відвідують чужоземці. За старовинним народним звичаєм, полілерити не прагнуть розширювати свої володіння, а гори і данина, яку вони платять щорічно своєму володареві, убезпечують їхній край від будь-якого нападу. Цілком звільнені від військової повинності, вони живуть, не скажу, що розкішно, але в достатку, радше щасливо, ніж славно й гучно. Навіть їхня назва, гадаю, мало кому щось говорить, хіба що найближчим сусідам.

Так ось, у полілеритів є такий звичай: спіймані при крадіжці повинні повернути вкрадену річ власнику, а не володарю, як це буває в інших місцях. Вони вважають, що як у володаря немає ніякого права на вкрадену річ, так і в злодія. Якщо річ кудись зникає, то після оцінки її вартість відшкодовується з майна злодіїв, решту повертають жінкам та дітям злодіїв, а самих злодіїв засуджують на примусові роботи. Якщо злочин був скоєний без жорстокості, то злодіїв не замикають у в'язницю й не заковують у кайдани; вони перебувають на волі, займаючись суспільно корисними роботами. Тих, що відмовляються працювати або

працюють надто мляво, не стільки мучать кайданами, скільки підганяють побоями. А ті, що працюють сумлінно, не зазнають наруги, лише на ніч їх поіменно перелічують і замикають у камери. За винятком постійної праці, в їхньому житті немає ніяких прикрощів. Годують їх непогано: тих, хто працює для громадськості, утримують на кошти держави, в інших випадках буває по-різному. Іноді видатки, пов'язані з їхнім утриманням, покриваються з милостині; хоч таке джерело прибутків непевне, але воно краще від інших, оскільки народ там милосердний. В деяких місцях для цієї мети призначають певний поголовний податок. У деяких місцевостях злодії не виконують ніяких громадських робіт, але коли якась приватна особа потребує наймитів, то може прийти на базар і будь-кого з них найняти на день за встановлену плату, дещо меншу, ніж якби наймач хотів узяти на роботу вільну людину. Крім того, злодія за лінощі дозволено відшмагати батогом.

Як наслідок засуджені ніколи не бувають без роботи, і, крім заробітку на своє утримання, кожний з них вносить щоденно певну плату в державну скарбницю.

Усі вони носять одяг однакового кольору, волосся їм не голять, а підстригають дещо над вухами, з яких одне трохи підрізане. Дозволяється, щоб друзі приносили їм їжу і питво, а також одяг відповідного кольору, зате давати гроші вважається карним злочином однаковою мірою як для того, хто дає, так і для того, хто бере. Вільній людині брати з будь-якого приводу гроші від засудженого не менш небезпечно, ніж рабам (так називають засуджених) доторкатися до зброї. Кожна область мітить своїх рабів особливим знаком, знищити який — кримінальна справа, так само як перехід за межі своєї області або розмова з рабом іншої області. Задум втечі не менш небезпечний, ніж сама втеча. За співучасть у такому задумі рабові грозить страта, вільній людині — рабство. Донощику, навпаки, призначені нагороди: вільному — гроші, рабу — воля, а обом — прощення і безкарність за співучасть, щоб злочинець не вважав, що безпечніше виконати злий намір, ніж покаятись у ньому.

Я розповів вам закони і порядки, які існують у посіле-ритів щодо злодійства. Легко можна помітити, наскільки вони людяні й корисні. Гнівом спалахують судді, щоб викоренити пороки, але людей щадять і поводяться з ними так, що вони мусять стати добрими і протягом решти життя, спокутуючи всю шкоду, яку заподіяли раніше, принести суспільству користь. Далі, нічого боятися, що засуджені повернуться до своїх колишніх звичаїв. Мало того, мандрівники, вирушаючи куди-небудь у дорогу, почувають себе безпечними, коли їхніми провідниками є саме ці раби, яких декілька разів міняють на кордоні кожної області. Справді-бо, все зроблено так, щоб запобігти злочину з боку рабів: зброї немає, наявність грошей може стати доказом злодійства; в разі спіймання смертна кара неминуча, і ні крихітки надії куди-небудь втекти. Це виключено, бо як може сховатися й стати непоміченим втікач, який своїм одягом не схожий на інших? Хіба що втікав би голим, але й тоді його виказало б підрізане вухо. Нарешті, можна подумати, що серйозна небезпека виникне тоді, коли раби задумають змову проти держави. Начебто якась окрема область зважиться на такий ризик, не підмовивши і не збунтувавши спершу рабів з багатьох інших областей. Як тут можуть змовлятися люди, яким під загрозою емеріної кари заборонено зустрічатися чи обмінюватися вітаннями. До того ж, щоб повірити в можливість задуму змови, вони повинні беззастережно довіряти своїм товаришам, бо знають, що мовчати про намір утечі небезпечно, а виказувати — дуже вигідно. З другого боку, кожен з рабів може сподіватися, що колись стане вільним, якщо буде слухняним і скромним, а також дасть підстави вважати, що виправиться в майбутньому. І справді, щороку кільком рабам дарують волю в нагороду за терплячість".

Коли я це сказав і додав, що, мабуть, немає ніякої причини, чому б такий спосіб не запровадити в Англії з далеко більшою користю, ніж та справедливість, яку так вихваляв згаданий правознавець, тоді саме він і промовив:

"Ніколи цього не можна буде запровадити в Англії, не наражаючи державу на велику небезпеку".

При цих словах він похитав головою, закопилив губу і замовк. Усі присутні готові були приєднатись до його думки. Тоді взяв слово кардинал:

"Нелегко передбачити, мало б це успіх чи ні, не зробивши'попередньо проби. Однак якщо після винесення смертної^ вироку володар звелить відкласти страту, то можна було б застосувати звичай полілеритів, скасувавши одночасно привілей притулку 42. Саме тоді, коли наслідки виправдають доцільність такого звичаю, слушно було б його запровадити, у противному разі можна після відстрочки стратити тих, що були засуджені раніше. І страта виявиться тоді не менш корисна державі й не менш справедлива, ніж якби вирок виконали негаппо. Небезпеки від відстрочки страти я не бачу ніякої. Мало того, мені здається, що такий спосіб можна успішно застосувати до волоцюг 43; досі ми нічого не домоглися, незважаючи на оголошення багатьох законів для винищення цієї пошесті".

Щойно кардинал сказав це, всі наввипередки взялися хвалити його докази, схожі на мої, хоч раніше, коли я говорив, мене слухали зневажливо; особливо ж їм припала до вподоби згадка про волоцюг, тому що це був власний додаток кардинала.

Не знаю, чи варто переказувати подальшу розмову, бо вона була смішна. Проте я розповім: узагалі було все доречно й мало деякий зв'язок з нинішньою темою.

Випадково стояв біля стола один нахлібник, який, очевидно, хотів удавати з себе дурника і робив це так, що скидався на справжнього блазня. Його дотепи, якими він намагався розсмішити товариство, були такі тривіальні, що частіше сміялися з нього самого, ніж з дотепів. Все ж інколи вдавалися йому вислови цілком доречні, немов на підтвердження приказки: "При частій грі трапиться й виграш". Тут хтось із гостей зауважив, що я у своїй промові досить уваги приділив заходам проти злодіїв, а кардинал потурбувався про волоцюг, залишається тільки, щоб суспільство взяло під свою опіку людей, яких хвороба або старість

довели до злиднів і зробили непрацездатними, без засобів до життя. Тоді згаданий нахлібник так озвався:

"Дозволь мені висловитись у цьому питанні. Бо я маю чудову думку, аби навести тут порядок. Я гаряче хочу не бачити людей цього гатунку у себе перед очима. Вони мені добряче її частенько давалися взнаки, вимагаючи грошей жалісливим бідканням, але ніколи не могли мене розчулити настільки, щоб витягнути з мене хоч би шеляг.

Завжди-бо траплялось одне з двох: або в мене не було бажання що-небудь давати, або хоч би й хотів, то не міг дати, оскільки нічого не мав при собі. Тим-то тепер вони порозумнішали, бо коли бачать, що я йду повз них, пропускають мене мовчки, щоб не витрачати марно часу: вони не сподіваються одержати що-небудь від мене, немовби я священик 44. Так ось, я раджу усіх отих жебраків розподілити в законному порядку й розмістити по монастирях бенедиктинців 45 як ченців-мирян, а жінки повинні стати черницями".

Кардинал усміхнувся на це,— видно, жарт йому сподобався,— проте інші сприйняли його всерйоз. Втім, згадка про священиків і ченців настільки розсмішила одного чен-ця-богослова, що він сам почав жартувати, хоч взагалі-то був чоловіком серйозним, майже похмурим. Звертаючись до веселуна, він сказав: "Навіть у такому випадку ти не звільнишся від жебраків, якщо не потурбуєшся про нас — жебрущих ченців".— "Та й про вас подбали,— відповів нахлібник,— адже кардинал як слід потурбувався про вас, коли звелів затримувати і притягати до роботи волоцюг, а саме ви і є найгірші волоцюги".

При цих словах усі поглянули на кардинала і, помітивши, що він не заперечує, з задоволенням сприйняли це зауваження, за винятком, звичайно, ченця. Він (і не дивно) , глибоко вражений такою ущипливістю, настільки обурився і таким скипів гнівом, що не міг утриматися від лайки: він назвав жартуна негідником, наклепником, поріддям підлоти, цитуючи при тому страшні погрози із святого письма. Тоді веселун почав жартувати всерйоз і почував себе у своїй стихії. "Не

гнівайся, милий брате,— відповів він,— у святому письмі сказано: "Терпінням вашим врятуєте душі ваші" 46.

На це чернець (наведу його власні слова) мовив: "Я не гніваюся, шибенику, ще й до того ж не грішу. Псалмосні-вець учить: "Гнівайтесь, але не грішіть" 47.

На делікатне зауваження кардинала, щоб вони вгамували свої пристрасті, чернець зауважив: "Я кажу, владико, так, як і слід казати в пориві побожного рвіння. Бо і в святих людей бувало добре рвіння, через те й сказано: "Рвіння до дому твого з'їло мене" 48. Хіба в церквах не співають: "Єлисей 49 декого насмішить, коли в храм спішить"? Насмішники відчули на собі гнів лисого старця; саме така кара може спіткати і цього насмішника, блазня, лихослова".

"Можливо,— відповів кардинал,— ти дієш, керуючись добрими спонуками, але мені думається, ти вчинив би пристойніше, у всякому разі, розумніше, якби не пускався у смішну суперечку з дурним блазнем".

"Щ, владико,— заперечив чернець,— я не вчинив би розумніше. Адже сам премудрий Соломон каже: "Відповідай дурневі відповідно до його глупоти" 50. Так я тепер і роблю, показуючи йому яму, куди він упаде, якщо не побережеться як слід. Адже багато було насмішників, які глузували з одного тільки лисого Єлисея, проте всі вони відчули гнів його. Наскільки ж тяжчою буде кара, що спостигне одного насмішника, який глузує з багатьох ченців, серед яких є немало лисих. Зрештою, у нас є папська булла51, що відлучає від церкви всіх, хто кепкує з нас".

Кардинал, побачивши, що цим суперечкам не видно кінця-краю, кивком голови звелів нахлібнику йти геть і вміло повернув розмову на іншу тему; трохи згодом він устав із-за стола Гі взявся розглядати справи прохачів, а нас відпустив.

Ось, любий Море, якою довгою розповіддю я втомив тебе. Мені було б просто-таки соромно так довго переказувати все це, якби ти сам не наполягав на цьому і якби я не мав враження, що ти, зацікавлений моєю розповіддю, не хотів нічого з неї упустити. У всякому разі, я вважав своїм обов'язком переказати все це, хай дещо стисліше, з уваги на поведінку деяких осіб, які не погоджувалися з моїми поглядами, але відразу їх схвалювали, коли мені підтакував кардинал. Вони догоджали йому до такої міри і так підлещували, що ледь не всерйоз сприйняли вигадку нахлібника, яку кардинал потрактував як жарт. З того ти можеш зробити висновок, як цінили б придворні мене й мої поради".

"Далебі, мій Рафаїле,— сказав я,— ти зробив мені велику приємність. Твоя розповідь була розумна й разом з тим сповнена принади. Крім того, слухаючи її, мені здавалось, що я не тільки перебуваю на батьківщині, а й навіть у деякій мірі до мене повертається моє дитинство під впливом зворушливої згадки про того кардинала, при дворі якого я виховувався у хлоп'ячі роки. Друже Рафаїле, ти не можеш собі уявити, наскільки ти став мені дорожчим, коли з такою теплотою згадав про цього мужа, хоч ти взагалі дуже дорогий мені. Все ж я незмінно дотримуюсь думки, що ти своїми порадами можеш принести суспільству багато користі, якщо побореш у собі нехіть до палаців володарів. А зробити це ти повинен насамперед як чесна людина. Адже і твій Платон відстоює погляд, що держави тільки тоді будуть щасливі, коли філософи стануть царями або царі — філософами 52; однак не скоро прийде те щастя, якщо філософи не вволять навіть давати своїх порад царям?" і "

"Ні,— заперечив він,— філософи не настільки невдячні, щоб не робити цього з дорогою душею, навпаки, багато з з них виконали свій обов'язок виданням відповідних творів, аби тільки носії високої влади були готові прислухатися до добрих порад. Але Платон, безперечно, блискуче передбачив, що коли царі самі не навчаться філософствувати, то, змалечку набравшись хибних поглядів і заразившись ними, вони ніколи не підуть за порадами філософів. Це сам Платон перевірив на собі при дворі Діонісія 53. Невже ти гадаєш, що мене не вигнали б або не виставили б на посміховище, якби я при дворі якого-небудь короля

запропонував мудрі проекти закопів і намагався викоренити згубні зародки зла?

Так ось, уяви собі, що я перебуваю при дворі французького короля 54 і засідаю в його раді у той час, коли в пайтаємнішому місці розумні люди під головуванням самого короля ламають собі голови над тим, якими хитрощами і штучками король міг би зберегти Мілан55, повернути собі нестійкий Неаполь5б, згодом підірвати могутність Венеції57, підкорити собі всю Італію58, далі заволодіти Фландрією, Брабантом, нарешті, приєднати до свого королівства всю Бургундію 59, крім того, поширити свою владу на інші народи, на які напасти він уже давно виношує намір. Тут один радить укласти з венеціанцями союз, який має так довго тривати, поки це буде вигідно королю, повідомити їм про свої плани, навіть залишити в них частину здобичі, щоб вимагати її повернення після успішного завершення всіх справ. Друпш радить найняти німців60, третій — задобрити грішми швейцарців, четвертий вважає, що золотом, немов жертвою, треба умилостивити імператорську величністьС|. У той час коли один вважає за пеобхідне владнати справи з королем Арагонії62 і, як запоруку миру, відмовитися від чужого королівства Наваррського, інший памовляє, щоб володаря Кастілії обплутати за допомогою якоїсь обіцянки, породичатися63 з ним і за велику винагороду перетягнути па свій бік кількох видатних його придворних. Далі надходить черга вирішити найскладніше питання, щб постановити в справі Англії. Радять, що, у всякому разі, треба вести з нею переговори про мир, закріпити найміцнішими узами завжди нетривкий союз з нею й про людське око називати англійців друзями, а розглядати їх як ворогів. Тим-то завжди слід, про всяк випадок, тримати напоготові, немов на варті, шотландців 64, які тільки й чекають слушної нагоди, щоб їх випустили проти англійців, коли ті трохи поворухнуться. Отож треба таємно (робити це явно не дозволяють договори) підтримувати якогось визначного шотландського вигнанця, котрий доводив би, що він має права на англійський трон,— саме у такий спосіб можна вгамовувати непадійного короля Англії. І тут, підкреслюю, в такій напруженій обстановці, коли стільки видатних людей наввипередки даватимуть свої поради, як вести війну, я, непомітна людина, підведуся

й накажу повернути вітрила назад65, пораджу залишити Італію, відстоюючи погляд, що треба сидіти вдома, бо одне Французьке королівство занадто велике, щоб ним один чоловік міг добре керувати; і тому, роблю тут висновок, хай король не подумує про приєднання інших країн. Як сприйняли б мої поради? Далі я звернув би їхню увагу на спосіб життя ахорійців66 — народу, що живе на південний схід від острова утопійців. Ахорійці вели колись війну, щоб здобути для свого короля сусіднє королівство, яке, як він твердив, повинно йому перейти в спадок на підставі стародавніх узів свояцтва. Коли вони нарешті домоглися свого, то побачили, що утримування цього королівства в послуху завдає більше клопоту, ніж його підкорення. Підкорене населення то піднімалось па повстання, то зазнавало нападу ззовні. Через те доводилося увесь час воювати або проти нових підданців, або захищати їх, і ніколи не було змоги розпустити військо. Тим часом країна ахорійців розорялася, гроші пливли за кордон; ахорійцям доводилось проливати кров заради мізерної слави однієї людини, мир від цього не став анітрохи міцнішим, безперервна війна підірвала устої моральності всередині держави, люди знайшли смак у розбійництві, вбивства ставали все зухвалішими; ніхто не поважав законів. А володар, увага якого розривалась на два королівства, не міг приділити достатньої уваги кожному з них. Нарешті ахорійці, бачачи, що цим лихам не буде кінця-краю, скликали народні збори і чемно запропонували своєму королю залишити при собі на власний розсуд одне з двох королівств, бо з двома він не справляється. Доводили, що вони с надто великим народом, щоб ними правив король, поділений надвоє. Адже ніхто не схоче взяти на роботу навіть погонича мулів, якщо буде знати, що він служить одночасно іншому господарю. Ось так цей благодушний володар змушений був задовольнитися старим королівством, передавши недавно завойоване королівство одному з друзів, якого незабаром звідти вигнали.

Отже, якби я довів королю, що всі ці воєнні затії, які в його вини не дають спокою стільком народам, вичерпують його казну, розоряють людей і, нарешті, від будь-якої випадковості можуть піти намарне, якби я порадив йому дбати про успадковане від діда-прадіда королівство,

прикрашати його якомога, сприяти його якнайбільшому розквітові, любити своїх підданців і втішатись їхньою взаємною любов'ю, жити з ними одним життям, правити ними м'яко і залишити у спокої інші держави, бо того, що доля дала, йому вистачає і навіть зверх того, що треба,— то скажи, мій Море, як сприйнято було б такі поради?"

"Звичайно, не дуже-то прихильно",— сказав я. "А тепер,— мовив він,— підемо далі. Уявім собі, що порадники якогось короля разом з ним радяться й думають, якими хитрощами можна було б поповнити казну. Один радить підвищити вартість грошей, коли треба самим платити, а потім знову знизити нижче встановленого рівня, коли треба буде стягувати гроші; в такий спосіб можна виплатити багато, витративши невелику кількість грошей, і за малу суму придбати багато67. Інший підказує вдавати, що наближається війна, і під цим приводом увести нові податки, а потім урочисто, з релігійним церемоніалом, укласти мир і тим самим створити для простолюддя враження, що ось, мовляв, благочестивий володар щадить людську кров ба. Ще інший знаходить стародавні, міллю поточені книги й вишукує в них якісь давно застарілі закони69; оскільки ніхто не пам'ятає, коли їх запроваджено, то всі їх порушують. Отже, володар має право поновити накладання штрафів за порушення тих законів, а це становитиме багатюще й разом з тим чесне джерело прибутків, тому що все матиме личину законності.

Інший пропонує видати чимало заборон, встановивши великі штрафи за їхнє порушення, особливо за те, що іде врозріз з інтересами народу; а потім можна поділ итися вирученими грішми з тими, на чию шкоду діяли заборони. В такий спосіб володар здобуде прихильність народу і з двох джерел черпатиме прибутки: перше джерело становитимуть грошові штрафи, збирані з тих, кого жадфба наживи заманить у пастку, друге — збори з продажу привілеїв, ціна яких, звісно, буде тпм більша, чим кращий буде володар. "Глядіть-но,— скажуть люди,— як наш володар неохоче дарує що-небудь приватним особам, якщо це невигідно народу, і тому підвищує ціпу за привілеї". Інший, нарешті, радить королю зобов'язати суддів, щоб вони будь-яку справу вирішували па користь короля; крім того, їх слід викликати в палац і пропонувати, щоб вони

розглядали справи в його присутності. Тоді жодна така справа не буде визнана настільки несправедливою, щоб хто-небудь із суддів чи з бажання заперечувати, чи з сорому сказати те саме, чи щоб здобути ласку володаря не знайшов щілину, через яку можна б проштовхнути кривотлумачення. Таким чином, при розбіжності в поглядах суддів ясна сама собою справа спонукує до її обговорення, істина береться під сумнів, а це якраз дає королю зручний привід тлумачити закон на свою користь. Інші приєднуються до думки короля або із сорому, або із страху, через те суд спокійно виносить вирок. Адже не може не знайтися причини голосувати за короля. Для цього досить, щоб на боці володаря була справедливість чи буква закону, чи заплутаність змісту документа, чи, нарешті, те, що для сумлінних суддів важить більше, ніж всі закони,— незаперечна прерогатива володаря 70.

Усі ці порадники одностайно визнають правильність вислову Красса: "Володар, якому необхідно утримувати військо, ніколи не має вдосталь грошей" 71. Крім того, король, хоч би й хотів, не може ніколи чинити несправедливо, тому що все майно, яке є у людей, як і самі люди, належить королю, й кожний має стільки, скільки в нього пе відняла королівська ласка; для володаря дуже важливо, щоб цієї власності у підданих було по змозі якнайменше, бо опора його влади полягає в тому, щоб народ не розбестився від багатства й свободи, тому що люди багаті й вільні не вміють терпляче зносити суворі, несправедливі накази, в той час як убозтво і злидні притупляють розум, привчають до слухняності, позбавляють пригноблених благородного бунтарського духу.

Припустимо таке: я тоді знову встану і почну сперечатися: мовляв, усі ці поради для короля ганебні й згубні, бо не тільки його честь, а й безпека полягають радше в багатстві народу, піж у його власному. Далі я буду доводити, що народ вибирає короля для себе, а не для нього самого, щоб завдяки його зусиллям і наполегливості люди могли жити в добробуті й безпеці, вільні від несправедливості. Тим-то священним обов'язком володаря є (шґьше піклуватися про щастя народу, аніж про своє власне, подібно до того, як обов'язок пастуха72, якщо він вівчар,

полягає в тому, щоб нагодувати овець краще, ніж себе самого. Якщо ці порадники гадають, що убозтво народу є надійною запорукою миру, то вони глибоко помиляються, як це показує дійсність. Справді-бо, де можна знайти більше чвар, як не серед злидарів? Хто якпайнапо-легливіше прагне до перевороту, як не ті, кому не до вподоби існуючий суспільний лад? У кого, нарешті, є більш відчайдушне прагнення викликати загальне сум'яття, в надії на цьому поживитися, як не у тих, кому нічого втрачати? Отже, коли якогось короля його підданці зневажають або ненавидять до такої міри, що він не в силі утримати їх в покорі, хіба що за допомогою образ, грабунку й конфіскації майна, доводячи їх таким чином до жебракування, то йому, певна річ, краще відмовитися від трону, ніж відстоювати владу цими засобами. Застосовуючи їх, він, щоправда, зберігав титул володаря, але, ясна річ, втрачає свою велич. Не личить королівському достоїнству панувати над злидарями, а радше — над громадянами заможними і щасливими. Це саме мав, безперечно, на увазі Фабріцій 73, муж високого й благородного духу, коли відповів, що воліє правити багатими, ніж самому бути багатим. І справді, коли хтось один удосталь має розкоші й втіх, а всі інші навколо стогнуть і плачуть, то такий король не господар у королівстві, а сторож в'язниці. Як невігласом є той лікар, що вміє лікувати хворих, лише викликаючи іншу хворобу, так само той, хто не вміє змінити життя громадян в інший спосіб, крім як позбавивши життєвих благ, повинен визнати, що він не спроможний правити вільними людьми. Хай він спершу вилікується від своєї млявості й зарозумілості, бо за такі вади народ зневажає чи ненавидить свого володаря. Хай, отже, живе він собі на свої кошти, нікому не шкодячи, хан узгоджує витрати відповідно до прибутків, приборкує злочинців, хай вмілим повчанням більше запобігає злочинам підданців, аніж дозволяє їм розростатися, щоб потім за них карати. Хай володар не відновлює легкодухо закони, відмінені звичаєм, особливо такі, що давпо вийшли з ужитку й нікому не потрібні. Хай ніколи під виглядом штрафу не бере того, чого чесний суддя не дозволив би взяти жодній приватній особі, як одержане несправедливо, обманним шляхом.

Нарешті, я міг би розповісти їм про чудовий закон ма-карійців 7 які живуть неподалік від Утопії. їхній король у перший день свого панування після врочистих жертвоприношень зобов'язується під присягою не мати у своїй скарбниці більше, ніж тисячу фунтів золота або рівно-варту кількість срібла. Кажуть, що цей закон установив один прекрасний король, який турбувався більше про благо батьківщини, ніж про своє багатство. Цей закон повинен був зарадити такому нагромадженню грошей, яке б викликало їх нестачу в народу. Король, очевидно, вважав, іцо такої кількості золота чи срібла вистачить на випадок, коли йому доведеться воювати з заколотниками або його державі — відбивати напад ворогів, але ця сума надто замала, щоб намовити громадян на вторгнення в чужі ьолодіння. Це було головною причиною для видання такого закону, другою була передбачлива турбота про те, щоб вистачало грошей для щоденного їх обігу в народі. Король розраховував, що оскільки він зобов'язаний виплачувати все те, що назбиралось у скарбниці зверх установленого законом розміру, то в нього не буде потреби шукати нагоди діяти на шкоду підданців. Такого короля боятимуться лиходії, а любитимуть чесні громадяни. Так ось, якби я проповідував такі й подібні думкп людям, схильним до цілком протилежного способу мпсленнн, як ти гадаєш, чи не вийшло б таке, що я розповідаю казку глухим?"

"Безперечно, навіть найглухішим, — погодився я.— Але я зовсім не дивуюся цьому, та й, правду кажучи, мені здасться, що немає потреби вести такого роду розмови чи давати такі поради, коли ти впевнений, що вони не знайдуть відгуку. Справді-бо, яку користь мас принести або в який спосіб може вплинути така незвичайна промова па тих, в чиїх умах глибоко закоренилися цілком протилежні погляди? Така схоластична філософія може бути приємною серед друзів у невимушеній розмові, але не місце їй па радах володарів, де з велпкою серйозністю обговорюються важливі справи".

"Саме це я й казав,— додав Рафаїл,— у володарів немає місця для філософії".— "Звичайно,— мовив я,— немає місця для схоластичної філософії75, яка вважає себе придатною всім і всюди. Ллє є інша

філософія, життєвіша, що знає, на якій сцені їй виступати, і, пристосувавшись до неї, грає свою роль вміло й добропристойно в тій п'єсі, яку підказує життя. Такою філософією йіреба керуватись. Уявім собі, що під час вистави якоїсь комедії Плавта76, де домашні раби верзуть усілякі дурниці, ти вийшов би паперед на сцену в одязі філософа й почав декламувати з трагедії "Октавія" 77 уривок, де Сенека розмовляє з Нероном. Хіба не краще було б тобі зіграти роль німого статиста, ніж недоречною декламацією влаштовувати для публіки таку трагікомедію? Певна річ, ти зіпсував би і спотворив поставлену п'єсу, якби вніс у неї щось стороннє, хоч би твій додаток був кращий від оригіналу. Грай якомога краще ту п'єсу, яка в тебе на руках, і не внось у неї плутанину тим, що спадає тобі на думку з іншої п'єси, хоч би й кращої.

Так стоять справи і в державі, і на нарадах у володарів. Якщо неможливо викоренити помилкові погляди, якщо ти не спроможний відповідно до своїх переконань вилікувати давно закоренілі пороки, то з цієї причини не слід відмовлятися від служіння державі, як не годиться під час бурі покидати корабель лише тому, що ти не здатен втихомирити вітри. Але не треба насильпо втовкмачувати незвичайні й нечувані помисли людям, які дотримуються протилежних поглядів, якщо можеш здогадатися, що вони не матимуть у них ніякої ваги. Краще іти до мети кружною дорогою і старатися в міру сили виконати все успішно. Якщо ж не зумієш домогтися того, щоб у якійсь справі взяло верх добро, то постарайся принаймні применшити вплив зла. Адже неможливо, щоб усе на світі було прекрасне, коли не всі люди хороші, та я й не сподіваюсь, що це станеться протягом кількох найближчих років".

Рафаїл зауважив: "Із цього не може вийти нічого іншого, як те, що, намагаючись вилікувати від шалепства інших, я сам разом з ними зсунуся з глузду. Бо якщо я хочу казати правду, то мушу її казати. Зрештою, я не знаю, чи личить філософові казати неправду, але, у всякому разі, це не в моїй натурі. Можливо, ця моя промова буде неприємна й прикра отим королівським радникам, однак я не бачу, чому вона, попри свою незвичайність, повинна здаватись їм безглуздою. Якби

я з'ясував тобі, які думки виклав Платон у своєму творі "Держав"" 73, або те, що роблять утопійці у своїй державі, то хоч усе це, звичайно, виглядало б дуже добрим, але могло б тобі видатись чимсь чужим, тому що тут у кожного б приватна власність, а там — усе спільне. Якщо йдеться про мою промову, то вона, застерігаючи від небезпек і вказуючи на них, може не сподобатись тим, які, йдучи протилежним шляхом, вирішили скинути у провалля разом із собою й інших; та й що в моїх словах було такого, про що не слід було б говорити всюди публічно? У всякому разі, я гадаю, що коли ми повинні замовчувати як незвичайне і недоречне всі істини, що їх порочні звичаї людей зробили такими, то, значить, і від християн слід нам приховувати багато дечого із учешія Христа, однак він не тільки заборонив приховувати, а й велів навіть одверто із дахів проповідувати своїм учням те, що нашептав їм на вухо 79. Переважна частина його вчення не менш суперечить звичаям сьогоднішніх людей, ніж висловлені мною погляди. Щоправда, проповідники, люди хитрі, пішли, очевидячки, за твоєю порадою і, побачивши, як важко людям ПОГОДИТИ свої звичаї з релігійними вимогами Христа, пристосували його вчення, немов лінійку з м'якого свинцю80, до людських звичаїв, щоб принаймні сяк-так їх поєднати. Проте, як мені бачиться, їм удалося домогтися тільки того, що нечесні люди можуть спокійнісінько чинити зло. Та й я, мабуть, досяг би того ж результату, якби брав участь у нарадах володарів. Виходить таке: або я висловлюватиму думки, відмінні від тих, що їх мають усі інші (а це означало б, що не можна так думати), або думатиму так само, як інші,— однаково я стану тоді, як каже Мікіон у п'єсі Теренція 81, підсобником їхнього безумства. Я не можу збагнути, що означає цей твій кружний шлях, яким, на твою думку, треба прагнути до того, щоб на випадок, коли не можна все зробити досконалим, то хоча б уміло повернути справу і перетворити її по змозі в якнайменше зло. На нарадах володарів немає місця для подвійної гри, там треба відкрито схвалювати найгірші поради й підписуватися під найзгубнішими постановами. А той, хто навіть скупою похвалою дає згоду на безчесні постанови, достойний називатися шпигуном і майже зрадником.

Більше того, опинившись у такому оточенні людей, яким легше зіпсувати навіть найкращу людину, ніж самим виправитися, ти не зможеш чим-небудь корисним прислужитись державі. Спілкування з такими розбещеними людьми або зіпсує тебе, або, якщо вдасться тобі зберегти чесність і невинність, ти будеш змушений прикривати чужу злобу і глупоту. Отже, немає й мови, щоб оцим кружним шляхом можна було що-небудь змінити на краще. Тому Платон у своєму чудовому порівнянні доводить, що мудреці мають право утриматись від участі в правлінні державою82. Бо вони бачать, що народ, заполонивши вулиці, мокне під зливою, але не можуть намовити людей сховатися від дощу й зайти в будинки. І ось мудреці, знаючи, що коли вийдуть па вулицю, то нічого не доб'ються, а тільки промокнуть разом з іншими, сидять у помешканнях, задоволені тим, що хоч і не можуть вилікувати чужої глупоти, але принаймні самі забезпечені від зливи.

Зрештою, дорогий Море, якщо сказати тобі щиру правду, то, на мою думку, всюди, де є приватна власність, де все вимірюється вартістю грошей, там навряд чи слід сподіватися, щоб у державі панувала справедливість і був добробут. Хіба що ти назвеш справедливим такий стан речей, коли все найкраще дістається найгіршим людям, чи вважатимеш правильним те, що все розподіляє між собою жменька людей, та й вони живуть не дуже-то щасливо, тоді як всі інші зовсім нещасні.

Беручи це до увагии, я наодинці сам з собою задумуюсь глибоко над дуже розумними і гідними пошани основами життя утопійців, які правлять державою з допомогою небагатьох законів, але так успішно, й доброчесність там у ціні при загальній майновій рівності, й всі живуть у добробуті. З другого боку, я порівнюю з їхніми звичаями спосіб життя стількох інших народів, які вічно у себе наводять порядок, однак не домоглися належного порядку, бо кожний називає своєю власністю все те, що йому дісталося; щодня видається там безліч законів, але і їх недоснть, щоб хто-небудь домігся чогось із їхньою допомогою або щоб захистили вони чи чітко відрізнили від чужого те, що кожний називає своєю власністю. Про це свідчать незліченні позови, які раз у раз

виникають, і ніколи не буде їм кінця-краю. Так ось, повторюю, коли я роздумую над тим сам з собою, то віддаю справедливість Платонові й не дивуюся більше, що в нього відпала охота вводити які-небудь закони тим народам83, котрі знехтували принципами, за якими всі блага розподіляються порівну між усіма членами суспільства. Цей мудрець збагнув, що єдиною умовою загального добробуту є проголо-

шешгя майнової рівності. Тільки не знаю, чи можна її запровадити там, де у кожного є своя власність. Річ у тім, що кожний намагається, спираючись на певні законні підстави, привласнювати собі якомога більше, і яким великим не було б народне багатство, його поділить між собою небагато людей, залишаючи трудівникам злидні. Звичайно, буває так, що одні заслуговують долі інших, бо багатії зажерливі й нечесні, а бідарі, навпаки, люди скромні й прості, які своєю щоденною працею дають більше користі суспільству, ніж самим собі.

Тим-то я твердо перекопаний, що повне скасування приватної власності — єдина передумова рівного й сира-ведливого розподілу матеріальних засобів і забезпечення людям щасливого життя. Доки приватна власність буде існувати, дотн найчисленнішу й найкращу частину суспільства гнітитиме неминучий і нестерпний тягар нужди та журби. Правда, я визнаю, що його можпа до деякої міри полегшити, разом з тим рішуче стверджую, що повністю позбутися його неможливо. Так, наприклад, пропоную постановити таке: нікому не дозволяється мати землі зверх установленої норми; сума грошей обмежується законами; видати закони, які забороняли б королю зловживати владою, а народові бунтувати; заборонити домагатися будь-чого за допомогою хабарів або шантажу; не дозволяти службовим особам розкішного життя, щоб це не ставало приводом для відшкодування витрачених грошей шляхом обману та здирств і не виникало необхідності доручати високі посади багатим людям замість найздібнішим, які б справлялися зі своїми обов'язками набагато краще. Такими законами, підкреслюю, можна було б полегшити і пом'якшити згадані суспільні лиха так само, як частими припарками звичайно зміцнюють немічне тіло тяжкохворого. Все ж, поки існуватиме приватна власність, немає ніякої надії на

вилікування і повернення хворому суспільству здоров'я і сили. До того ж, турбуючись про вилікування однієї частини тіла, ти роз'ятриш рану на інших. Так навперемінно від лікування одного виникає хвороба іншого, бо нікому не можпа додати щось так, щоб не відняти того в когось іншого".

"А мені,— заперечив я Рафаїлові,— здається, що навпаки: люди ніколи не житимуть заможно там, де все спільне. Звідки ж візьметься достаток в усьому, якщо кожний ухилятиметься від праці тому, що не буде зацікавлений в особистому прибутку, а покладання надії на чужу працю

може заохочувати до лінощів? Хоч би навіть злидні змушували людей до праці, та коли закон не охоронятиме як приватну власність те, що хтось собі придбав, чи не довелося б тоді людям страждати від кровопролиття й чвар? Особливо, коли зникне повага до влади і пошана до неї; я просто не уявляю собі, чи може бути інакше, якщо між людьми немає суспільної різниці?"

"Я й не дивуюсь,— відповів Рафаїл,— твоїм поглядам, тому що ти ніяк не можеш уявити собі такого суспільства або уявляєш його помилково. Але якби ти побував зі мною в Утопії й побачив на власні очі звичаї та установи утопійців так, як я (а прожив я там більше п'яти років і ніколи не виїхав би звідти, якби не бажання розповісти про цей новий світ), то ти без вагання визнав би, що тільки там існує суспільство з досконалим державним ладом".

"Авжеж,— сказав Петро Егідій,— ти навряд чи зумів би переконати мене, що у жителів нового світу є кращий суспільний устрій, ніж у цьому, нам відомому. Тут і таланти, гадаю, не гірші, і держави

стародавніші, ніж там, та й завдяки нагромадженому багатющому досвіду створено багато ЁИГОД для життя людей, не згадуючи вже про деякі наші випадкові винаходи, для здійснення яких потрібен неабиякий розум".

"Що стосується давності їхніх держав.— заперечив Рафаїл,— то та мав би правильнішу думку, якби прочитав історію їхнього світу; якщо їй вірити, то міста існували там раніше, ніж у нас з'явилися люди. Далі, як там, так і тут могло виникнути все те, що досі винайшов розум людини або подарував випадок. Зрештою, я глибоко переконаний, що ми переважаємо їх талановитістю, а не старанністю й працьовитістю. Бо, за їхніми літописами, до прибуття туди нашого корабля вони ніколи нічого не чули про наші справи. Називають вони нас ті, що живуть по той бік рівнодення". Колись давно, понад тисячу років тому, біля острова Утопія розбився якийсь корабель, загнаний туди бурею. На берег морські хвилі викинули якихось римлян та єгиптян, які вже потім ніколи звідти не виїжджали. Поглянь-но, як уміло скористалися цим випадком працьовиті утопійці. Не було в Римській імперії такого ремесла, якого з користю для себе вони не навчилися б від викинутих на берег чужоземців або, послуговуючись лише натяками, не відкрили самостійно. Подумай, скільки користі принесла їм та обставина, що одного разу до них потрапили люди з нашого світу. Якщо ж раніше ЯКИЙСЬ

подібний випадок загнав кого-небудь звідти до нас, то хто знає, чи це не призабулось, як, мабуть, забудуть наші нащадки й те, що я був колись на цьому острові. І якщо його жителі після однієї зустрічі відразу засвоїли всі наші розумні винаходи, то стосовно нас, думаю, мине чимало часу, перш ніж ми запозичимо з їхніх винаходів кращі з них. Вважаю, що головною причиною цього є те, що хоч ми і не поступаємось їм ні здібностями, ні матеріальними засобами, все ж їхня держава має розумніше правління, ніж у нас, і процвітає щасливо".

"Отже, дуже тебе прошу, дорогий Рафаїле,— сказав я,— опиши нам цеп острів, причому не вдавайся до стислості, а розкажи по порядку про його землі, річки, міста, населення, його звичаї, установи, закони, одне

слово, про все, що, на твою думку, нам варто знати. Будь певний, нам цікаво довідатися про ті речі, яких ми досі не гнали".— "Дуже радо задовольню ваше бажання,— відповів він,— тому що все міцно закарбувалося в моїй пам'яті. Але розповідь вимагає довшого часу".— "Тоді,— мовив я,— зайдімо до мене, пообідаємо, а потім виберемо зручний час для розповіді".— "Добре",— погодився Рафаїл.

Отож ми пішли обідати. Після обіду вернулися на те саме місце, сіли на ту саму лавку і наказали слугам, щоб ніхто нам не заважав. Потім ми з Петром Егідієм нагадали Рафаїлові виконати свою обіцянку. Коли він побачив, 8 якою напруженою увагою й жадобою ми чекаємо на його розповідь, то деякий час сидів мовчки в задумі, а тоді почав так розповідати.

Кінець першої книги

Друга буде

Розповідь Рафаїл а Гітлодея про найкращий державний устрій в переказі Томаса Мора, лондонського громадянина І віконта

Книга друга

Острів Утопій в середній частині (тут він пайширший) тягнеться на двісті миль і поступово звужується в напрямі до двох кінців. Якби ці кінці обвести циркулем, то вийшла б окружність у п'ятсот миль кінці надають острову вигляд молодика. Роги його розділяє затока завширшки приблизно в одинадцять миль. Розливаючись на великому просторі, оточена звідусіль землею, затока захищена від вітрів і справляє враження скоріше спокійного озера, ніж бурхливого моря. Цей вигин робить середину острова гаванню. Звідти з великою користю для острів'ян відпливають у різні напрями кораблі. Вхід у затоку дуже небезпеч-пий через мілини, а також через підводні скелі. Майже на середині цього входу височить один стрімчак, видний здалеку, через що

він не може принести шкоди. На ньому утоиійці побудували башту, в якій розміщена варта; всі інші скелі, сховані під водою, становлять загрозу для кораблів. Проходи між ними відомі тільки жителям острова, тим-то не буває випадку, щоб якийсь чужоземець міг увійти в затоку без нровідника-утопійця. Зрештою, і для самих утопійців вхід у затоку не був би безпечний, якби не вказували їм дорогу якісь знаки з берега. Якщо ці остерігаючі набережні знаки перенести в інше місце, то можна б занапастити навіть найчисленніший ворожий флот. На протилежному боці острова гаваней чимало, але скрізь доступ на землю настільки укріплений самою природою чи людською рукою, що невеликий загін захисників може із суші відбити напад навіть великого війська.

А втім, як розповідають і як показує природа .місцевості, ця країна колись давно не була оточена морем. Та коли сюди прибув і здобув перемогу Утоп (від його імені названо острів, раніше відомий під назвою Абракса 2, він довів грубий і дикунський народ до такого рівня культури й освіченості, який тепер вищий, ніж у переважної більшості смертних. Утоп наказав прорити п'ятнадцять миль з того боку, де ця країна сполучалася з материком, і провів море навколо суші. Так виник острів. Не бажаючи, щоб цю роботу тубільці вважали ганебною, він втягнув до неї не лише місцеве населення, а й залучив усіх своїх воїнів. Оскільки на роботах було використано багато людей, вони були завершені неймовірно швидко. Успіх прямо-таки здивував і налякав сусідів, які попервах сміялися з нібито безглуздого задуму.

На острові є п'ятдесят чотири міста 3, всі вони великі й прекрасні. Мова їхніх жителів, звичаї, установи і закони цілком однакові. Розпланування міст також однакове; схожий і їхній зовнішній вигляд, наскільки це дозволяє місцевість. Найменша відстань між містами становить двадцять чотири милі, причому жодне місто не віддалене одне від одного настільки, щоб з нього не можна було дійти пішки до іншого за один день.

З кожного міста щорічно троє літніх досвідчених громадян вирушають в Амаурот4 для обговорення загальних справ острова. Це

місто вважається першим і головним; розташоване в центрі країни, воно, з уваги на своє положення, дуже зручне для посланців усіх областей острова.

Земля для міст відведена так вдало, що кожне з них має з усіх боків не менше двадцяти миль, а з одного боку навіть і набагато більше, саме з того, звідки найдалі до пайближчого міста. Жодне місто не прагне поширювати межі своїх володінь, бо городяни вважають себе не стільки власниками цих землеволодінь, скільки хліборобами на своїх полях. По селах всюди видно добротні будинки, забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. Тут живуть громадяни, що переселяються сюди з міст навперемінно. Кожна селянська сім'я налічує не менше сорока чоловіків і жінок 5, крім того, ще двох прикріплених рабів. На чолі всіх стоять батько й мати сім'ї, люди шановні й літні..Тридцять сімей очолює філарх6. З кожної сім'ї щороку вертаються до міста двадцять чоловік. Це ті, що пропрацювали на селі два роки. На їхнє місце вибирають стільки ж нових, щоб їх учили ті, що на селі прожили рік і тому мають певний досвід у землеробстві. Наступного року вони повинні ВЧИТИ інших, щоб не ВИНИКЛИ труднощі а постачанням хліба, якщо всі, як один, будуть новаками, не обізнаними з сільським господарством. Хоч цей звичай встановлений з метою щорічно оновлювати склад хліборобів, щоб нікому не доводилось проти своєї волі надто довго виконувати тяжку роботу, однак є багато таких громадян, які від природи люблять сільське господарство і залюбки продовжують своє перебування на селі.

Хлібороби обробляють землю, годують худобу, заготовляють дрова і везуть паливо до міст, як їм зручно — морем або суходолом. Курей розводять незліченну кількість, з дивовижною майстерністю. Вони не підкладають квочкам лиця, а, зогріваючи рівномірним теплом велику кількість яєць, оживляють їх і таким способом виводять курчат 7. Тільки-но курчата вилупляться із шкаралупи, як починають бігати 8а людьми, немов за своїми матерями, і розпізнають їх. Коней утопійці тримають дуже мало, й то лише баских, щоб навчити молодь їздити верхи. Весь тягар обробітку ріллі й перевозок несуть на собі воли. Вони, кажуть

утопійці, не такі швидкі, як коні, зате переважають їх витривалістю і не так схильні до захворювань, до того ж, годувати волів легше й дешевше; а коли вже стануть вони непридатними до роботи, то йдуть на м'ясо.

Зерно утопійці використовують виключно для виготовлення хліба. Вино п'ють або виноградне, або яблучне, або грушеве, або просто чисту воду; варять також мед чи локричний корінь, якого там вдосталь. Хоч вони перевірили (а дані ці дуже точні), скільки хліба споживає населення міста й прилегла до нього округа, проте засівають зерна й розводять худоби значно більше, ніж їм потрібно, а це для того, щоб лишки віддати сусідам. Все необхідне для веденпя господарства й чого немає на селі, зокрема предмети домашнього вжитку, вони випрошують у місті й одержують негайно, не даючи нічого натомість. До міста утопійці вибираються раз у місяць, щоб узяти участь у святах. Коли настає пора жнив, сільські філархи повідомляють керівників міста, яку кількість громадян треба їм прислати. Оскільки тисячі женців з'являються у призначений час, вони за один погожий день збирають увесь хліб з полів.

Про місто, особливо про Амаурот

Хто пізнає одне місто утопійців, той пізнає всі, до такої міри вони схожі між собою, наскільки це дозволяє природне положення. Тим-то я опишу яке-небудь одне з них, б* немає значення котре. Яке ж тут вибрати, як не Ама-

урот? Немає достойнішого від нього; всі інші віддали йому першість, бо там засідає сенат; та й воно мені більш знайоме від іпших: адже в ньому я прожив п'ять років підряд.

Так ось, Амаурот8 стоїть на пологому схилі горн, за формою він майже квадратний. Починаючись дещо нижче вершини гори, він тягнеться завширшки на дві милі до річки Анідр 9, уздовж берега

довжина міста трохи більша. Витікає Анідр з невеличкого джерела на вісімдесят миль вище Амаурота, далі він збільшується від прпток, у тому числі завдякп двом досить великим, а перед самим містом розширюється до половини милі, згодом ще збільшується і, пропливши шістдесят миль, впадає в море. По всьому відрізку між містом і морем, а також на кілька миль вище міста на швидкоплинній річці постійно через кожних шість годин чергуються приплив і відплив. Під час припливу морські хвилі заливають русло Анідру на тридцять миль завдовжки, відтісняючи води річки назад. При цьому море псує воду Анідру на великій відстані, надаючи їй солоного присмаку. Поступово, в міру відпливу, річка знову стає прісною і через місто тече незмішаною, відтісняючи чпстою, незіпсутою водою відступаючі морські хвилі майже до самого гирла.

З протилежним берегом річки місто з'єднане мостом не на дерев'яних стовпах і палях, а на кам'яних арках чудової роботи. Побудовано цей міст у місці, найбільш віддаленому від моря, щоб кораблі могли безперешкодно проходити мимо основної частини міста. Є там, крім того, ще інша річка, щоправда, невелика, але дуже тиха й приємна. Беручи свій початок з тої самої гори, на якій стоїть місто, вона тече схилами через його середину і з'єднується з Анідром. Джерело цієї річки, яка витікає недалеко за містом, а також її верхню течію обведено мурами і включено в межі міста, щоб на випадок якогось нападу вороги не могли ні перекрити воду, ні відвести в інший бік, ні отруїти. Звідти цегляними трубами вода розходиться в різні напрямки до нижчих частин міста. Там, де зробити це не дозволяє місцевість, городяни збирають у місткі цистерни дощову воду, яка дає таку саму користь.

Місто оточує високий і грубезний мур з багатьма баштами та бастіонами. За мурами з трьох боків тягнеться сухий, але глибокий та широкий рів і непрохідний живопліт. З четвертого боку рів замінює річка. Вулиці розплановані так, щоб мали зручний проїзд і були захищені від літрів. Будинки винятково чисті. Довгий ряд будипків тягнеться безперервно вздовж усього кварталу, фасади їхні повернуті до фасадів будинків протилежного боку. Ці ряди розділяє вулиця завширшки в 20

футів і0. За будинками простягається вздовж усієї вулиці розлогий сад, звідусіль загороджений зовнішнім боком сусіднього кварталу.

Кожний дім має двері з виходом на вулицю, а ззаду — хвіртку в сад. Двері двійчаті, легко відкриваються під натиском руки н потім самі зачиняються; будь-хто може вільно заходити — адже утопійці не мають приватної власності. Будинки вони міняють раз у десять років за жеребом. Утопійці дуже цінують сади, вирощують у них виноград, садовину, трави, квіти. Все в садах доглянуто так старанно і любовно, що ніде я не бачив більшої врожайності, більшої краси. Запопадливість утопійців у цьому відношенні підсилюється не тільки насолодою від роботи в саду, а іі взаємним змаганням окремих вулиць щодо догляду свого саду. Справді-бо, важко знайти в цілому місті якесь корисніше або приємніше заняття. Мабуть, засновник Амаурота нічому не приділив стільки уваги, як са-дсм. Кажуть, що весь план міста спочатку накреслив сам Утоп. Але подальшу турботу про його оздоблення і розбудову він залишив нащадкам, бо розумів, що життя однієї людини для цього недосить. Отож у літописах утопійціи, які ведуться і зберігаються дбайливо й сумлінно, охоплюючи історію тисяча сімсот шістдесяти років від завоювання острова, написано, що на самому початку будинки були низькі, схожі на хати й курені, побудовані нашвидкуруч з будь-якого дерева. Стіни обмазані глиною, гостроверхі солом'яні покрівлі. А сьогодні кожен будинок милує зір своїм виглядом і має три поверхи. Стіни зовні побудовані з твердого каменю або з нісковика, або з цегли, а всередині порожнини засипані щебенем. Пласкі дахи утопійці покривають якоюсь замазкою, дуже дешевою, але такого складу, що вона робиться вогнестійкою й протистоїть негоді краще, ніж свинець. Вікна від вітрів захищені склом" (ужиток його тут дуже поширений), інколи — тонким полотном, просякнутим прозорою олією або розплавленим янтарем. Це дає подвійну користь, бо таке полотно пропускає більше світла й краще охороняє від вітру.

Про службових осіб

Кожні тридцять господарств обирають собі щорічно службову особу, яка їхньою давньою мовою називається сифогрантом ,2, а новою — філархом. На чолі десяти си-фогрантів та їхніх господарств стоїть службовець, якого колись звали транібором ,3, а тепер — протофілархом. Нарешті всі сифогранти (їх двісті), поклявшись, що виберуть того, кого визнають найдостойнішим, на підставі таємного голосування проголошують правителем одного з чотирьох кандидатів, яких запропонував народ. Річ у тім, що кожпа з чотирьох дільниць міста вибирає одного представника і рекомендує його сенатові. Посада правителя довічна, хіба що в цьому перешкодить підозра в його прагненні до тиранії. Траніборів вони вибирають щорічно, але пе міняють без поважної причини. Всі інші службовці обираються на один рік. Транібори кожного третього дня, а інколи, якщо цього вимагають обставини, то й частіше, сходяться па наради з правителем. Вони обговорюють державні справи і, якщо трапляються якісь приватні суперечки (їх там дуже й дуже мало), вони швидко їх уладнують. У сенат завжди допускаються два сифогранти, причому щодня інші. Передбачено, щоб із справ, які стосуються держави, жодна не набувала сили закону, поки від часу її обговорення в сенаті не минуло трьох днів. Вирішувати державні справи поза сенатом і народними зборами вважається карним злочином. Постанова ця, кажуть, має на меті не допустити змови правителя з тране-борами для зміни державного устрою й гноблення народу тиранією. Через те про всі важливі справи доповідається на засіданні сифогрантів, які ознайомлюють з ними своїх виборців, потім радяться між собою й про свою думку повідомляють сенат. Інколи справа передається на розгляд зборів усього острова. Сенат має звичай не розглядати пропозицію того самого дня, коли її внесено, а перенести па наступне засідання, щоб ніхто нерозважливо не правив баляндраси, думаючи потім, як відстояти своє перше рішення, а не про загальне добро. Адже інколи буває, що фальшивий і недоречний сором змушує оратора швидше пожертвувати громадським інтересом, ніж думкою про себе, щоб пе здавалось, що він з самого початку не обміркував як слід свій виступ. Саме заздалегідь треба йому подумати про те, щоб говорити більш розважливо, а не поспішно.

Про заняття утопійців

Єдине заняття, з яким повинні бути обізнані без винятку всі чоловіки й жінки,— це землеробство. До нього готуються з раннього дитинства, почасти в школі за допомогою настанов, почасти — на полях поблизу міста, куди виводять дітей ніби для ігор; там вони не тільки приглядаються до праці, а й, користуючись нагодою тренувати тіло, самі працюють. Крім землеробства (яким, як було сказано, всі зобов'язані займатись), кожний вивчає якесь одне ремесло як основне. Сюди належать: прядіння вовни, обробіток льону, мулярство, ковальство й теслярство. Крім вищеназваних, немає жодного іншого важливішого ремесла, яке заслуговувало б на згадку. Всі острів'яни носять однаковий одяг, незмінний і постійний на весь час (відрізняється він лише у чоловіків і жінок, у неодружених і одружених), гарний на вигляд, вигідний для руху тіла, пристосований до холоду й спеки. Одяг кожна сім'я шиє собі сама. Зрештою, всі без винятку чоловіки й жінки повинні вивчити одне із згаданих ремесел, але жінки, як слабші фізично, виконують легшу роботу: звичайно вони займаються обробкою вовни і льону. Чоловікам доручають ремесла, які вимагають більшої сили. Майже кожний уто-пієць навчається ремесла свого батька, бо до нього більшість має потяг від природи. Але якщо когось захоплює інше ремесло, то такого переводять до сім'ї, ремесло якої йому до душі, причому не тільки батько, а й влада турбуються про те, щоб віддати його під опіку поважного й чесного голови сім'ї. Коли ж хтось, вивчивши одне ремесло, забажає опанувати ще й інше, то йому дають дозвіл у той самий спосіб. Оволодівши двома ремеслами, він займається, яким забажає, хіба що держава вкаже, де він більше потрібен. Головним і майже єдиним заняттям сифогран-тів є турбота про те, щоб ніхто не сидів без діла, а щоб кожний сумлінно займався своїм ремеслом, причому не зранку до ночі м, вибиваючись із сили від безнастанної праці, мов худоба. Таке життя було б гірше від долі раба. Злиденне-бо життя ведуть всюди ремісники, крім Утопії. Утопійці ділять добу на двадцять чотири рівних години, з яких тільки шість відводять на працю: три до полудня, бо потім ідуть обідати, а через дві години відпочинку по обіді знову працюють три години і закінчують день вечерею. Оскільки

вони першу годину лічать, починаючи з полудня, то лягають спати біля восьмої годпнп, і сплять вісім годин. Увесь час, що залишається між годинами праці, сну та їжі, кожному дозволяється використовувати за власним розсудом. Це не значить, однак, що його можна марнувати на гульню й байдикування; години, вільні від праці, треба присвячувати з користю якомусь іншому заняттю відповідно до свого уподобання. У ці проміжки часу більшість людей віддається науковим заняттям. Стало в них звичаєм щодня у передсвітанкові години 15 влаштовувати публічні читання, які обов'язково відвідує лише той, хто покликаний до наукової роботи. Проте велика кількість різних людей, чоловіки та жінки ,6, приходять на ті чи інші читання залежно від природного потягу. Зрештою, якщо хто-небудь вільні години воліє присвятити своєму ремеслу (це трапляється досить часто, бо йдеться тут про людей, не здібних до наукового мислення), то ніхто йому не заважає, навпаки, таку людину навіть хвалять як корисного громадянина. Після вечері одну годину утопійці віддаються розвагам: влітку — в садах, взимку — в тих спільних залах, які їм правлять за їдальні. Там вони займаються музикою або тішаться розмовою. Кості та інші безглузді й шкідливі ігри їм навіть невідомі, зате розповсюджені в них дві гри, що нагадують гру в шахи. Одна — битва чисел 17, в якій одне число грабує інше, друга — в якій вади запекло ведуть бій з чеснотами. У цій грі дуже вміло показано чвари вад між собою і заодно їхню злагоду в боротьбі з чеснотами; видно тут також, які вади яким чеснотам протиставляються, на які сили вади відкрито йдуть у наступ, до яких хитрощів вдаються вони, вдаряючи збоку; видно, як чесноти захищаються і як відбивають напади вад, як спритно ухиляються від їхніх ударів і, нарешті, в який спосіб та чи та сторона здобуває перемогу.

Втім, тут слід докладніше розглянути одне питання, щоб далі не було непорозумінь. Адже хтось може подумати, що при шести годинах щоденної роботи населення відчуватиме нестачу в предметах першої необхідності. Це далеко не так; робочого часу не тільки досить для того, щоб повністю задовольнити всі потреби і вигоди, але він павіть забезпечує певні лишки засобів до життя. Це ви легко зрозумієте, якщо зважите, яка значна частина населення в іншпх народів байдикує:

насамперед майже всі жінки, які складають половину населення, а де жіпки працюють, там замість них хроплять чоловіки. Сюди належить сила-силенна священиків і ченців-дармоїдів! Додай всіх багатіїв, особливо ж власників великих маєтків, яких звичайно звуть людьми шляхетного й знатного походження; докинь до них їхніх прислужників, усю цю зграю дармоїдів у лівреях; насамкінець, долучи здорових і міцних жебраків, які ледарюють, прикриваючись хворобою, і тоді-то переконаєшся, що набагато менше, ніж ти думав, тих, чиєю працею створюється все те, чим користуються смертні.

Поміркуй також над тим, як мало є працюючих, зайнятих ремеслом, справді необхідним. Адже там, де єдиним мірилом усього є гроші, неминуче має виникнути багато занять, зовсім непотрібних і зайвих, які служать одному — розкоші й розпусті. А якби оцю велику юрбу людей, що тепер працюють, розподілити між стількома нечисленними заняттями (бо небагато треба для задоволення природних потреб людини), то при надлишку товарів, який повинен за таких умов з'явитися, ціни, певна річ, стали б нижчими від тих, при яких ремісники можуть заробити лише на свій прожиток. Якби усіх зайнятих тепер непотрібними ремеслами і всю юрбу дармоїдів, що хиріють від неробства та гультяйства (а кожний з них споживає стільки товарів, вироблюваних працею інших людей, скільки треба двом виробникам цих товарів), якби, кажу, залучити всіх їх до корисної праці, то ти легко зрозумієш, як мало часу потрібно було б для виготовлення в достатній кількості й навіть з лишком того, чого вимагають розумні потреби і вигоди (додай сюди також насолоди, але природні й помірні).

А що це можливо, доводить стан речей в Утопії. Там у цілому місті і в прилеглій до нього окрузі із усієї кількості чоловіків та жінок, працездатних за віком і здоров'ям, закон звільняє від праці ледве п'ятсот чоловік. До них належать сифогранти, але й вони, хоч за законом не зобов'язані фізично працювати, не уникають праці, щоб своїм прикладом заохотити до неї інших. Такою ж пільгою користуються ті юнаки, яких народ, за порадою духовенства і на основі таємного голосування сифогрантів, назавжди звільняє від праці, щоб вони

грунтовніше могли займатись наукою. Але якщо хто-небудь з них не виправдає покладеної на нього надії, то його переводять у ремісники. І, навпаки, часто буває, що у згадані вільні години якийсь ремісник так завзято присвячує себе науці і завдяки своїй наполегливості домагається таких успіхів, що його звільняють від ремісництва й висувають до розряду вчених.

Із цього прошарку вчених вибирають послів, священиків, траніборів і, нарешті, самого правителя, якого уто-пійці своєю давньою мовою звуть барзаном, а новою — адемом I8. Оскільки решта населення, замість байдикувати, зайнята корисними ремеслами, то легко обчислити, скільки гарних речей можна виготовити за короткий час.

Крім вищезгаданих особливостей, слід відзначити ще ту перевагу, що в більшості необхідних ремесел утопійці затрачають менше праці, ніж інші народи. Для прикладу візьмімо будівництво. В усіх країнах будова й відновлення будинків вимагає постійної праці багатьох людей, бо дім, побудований батьком, недбайливий спадкоємець доводить поступово до руїни. І як наслідок, те, що можпа було б зберегти з найменшими витратами в непошкодженому стані, його наступник мусить відбудовувати за великі гроші. Мало того, часто буває таке, що будинок коштував комусь величезних витрат, а теперішній нерозважливий власник над цим не замислюється. Коли ж будинок від занедбаності протягом короткого часу розвалиться, він будує собі іншу оселю з не меншими витратами в іншому місці. А в утопійців, де все добре обдумано й упорядковано, дуже рідко трапляється, щоб для спорудження будинку треба було вибирати нову ділянку; там не тільки негайно усувають помічені пошкодження, а й запобігають їх виникненню в майбутньому. Через те при дуже малій затраті праці будинки зберігаються на довгий час, і будівельники інколи ледве знаходять собі роботу, хіба що їм накажуть удома стругати дошки або тесати й шліфувати чотирикутні камінні блоки, щоб у разі потреби можна було швидко сперудити будинок.

Тепер подивись, як мало клопоту утопійці мають з виготовленням собі одягу. По-перше, на роботі вони недбайливо обгорнені шкурами та хутрами, які служать їм протягом семи років. Коли виходять на вулицю, то вдягають зверху довгий плащ, що прикриває згаданий грубий одяг. Колір цього плаща на всьому острові однаковий, до того ж це природний колір вовни. Тому утопійці набагато менше потребують сукна, ніж деінде, та й воно там значно дешевше, ніж в інших країнах. Виготовлення полотна з льону вимагає менше праці, й тому воно там у широкому вжитку. Головна увага звертається на те, щоб полотно було біле, а вовняне сукно виготовлене чисто; тонкості тканини не надають значення. Внаслідок цього, коли в інших країнах одній людині мало чотирьох або п'ятьох вовняних плащів різного кольору і стількох же шовкових сорочок, а деяким, розніжеппм, мало навіть десятьох, то в Утопії кожний задовольняється одним вбранням, яке носить переважно два роки. Для утопійця відпадає потреба домагатися більшої кількості одягу, бо, маючи більше, він все одно не захистився б краще від холоду й не став би анітрохи чепурнішим.

Отже, у зв'язку з тим, що всі утопійці зайняті корисними ремеслами і для їхнього виконання досить невеликої затрати праці, в них спостерігається загальний достаток. Інколи вони посилають велику кількість людей за місто для лагодження пошкоджених громадських доріг. Дуже часто, коли й такого роду роботи не потрібні, вони привселюдно оголошують зменшення годин праці, бо власті вважають за недоцільне завантажувати громадян усупереч їхній волі зайвою роботою. Адже головна мета суспільного ладу цієї країни ось у чому: наскільки це дозволяють суспільні потреби, позбавити громадян тілесного рабства, вивільнивши їм якнайбільше часу для духовної свободи й освіти. У цьому, на думку утопійців, полягав щастя в житті.

Про взаємовідносини між громадянами

А втім, уже, здається, настав час з'ясувати, як спілкуються громадяни один з одним, які взаємовідносини у всього народу і як розподіляють утопійці своє майно. Населення міста складається з сімей,

переважно пов'язаних між собою узами спорідненості. Коли дорослі дівчата виходять заміж, то перебираються в дім чоловіка, а сини та внуки залишаються у своїй сім'ї й підлягають найстарішому з її членів, якщо тільки він не вижив з розуму від старості. Тоді його місце займає найближчий йому за віком. Щоб у місті не було населення замало або щоб воно не збільшилось надмірно, застосовуються відповідні запобіжні заходи. Так, населення кожного міста, без його околиць, повинно налічувати шість тисяч сімей, а кожна сім'я не може мати менше як десять і не більше як шістнадцять дорослих. Кількість малолітніх дітей заздалегідь не обмежується. Такий стан можна легко зберегти, бо коли якась сім'я надто розростається, тоді надмір дітей переводять у менш численну сім'ю. Якщо у якомусь місті стає більше жителів, ніж повинно бути, тоді надлишком поповнюють менш густо заселені міста. Якщо ж трапиться, що перенаселення матиме місце на всьому острові, тоді вони вибирають з кожного міста певну кількість громадян і на найближчому суходолі, де тільки у тубільців є досить зайвої, до того ж необробленої землі, закладають колонію за своїми законами, запрошуючи тубільців жити разом з ними. В разі згоди, об'єднані тим самим укладом життя і звичаями, вони легко зживаються з обопільною користю. Завдяки своїм знаряддям праці утопійці домагаються того, що земля, яка раніше здавалась скупою та неврожайною й не задовольняла потреб одного народу, тепер дав прожиток двом народам. Якщо тубільці відмовляються від співжиття, то утопійці виганяють їх з тих володінь, які вибирають собі самі. В разі збройного опору оголошують війну. Річ у тім, що утопійці вважають пайспра-ведливішою причиною війни, коли якийсь народ сам не користується своєю землею, а лише володіє нею ЯК ЦІЛІЇ-пою та пустелею, не дозволяючи іншим її займати п обробляти, хоч, згідно з законом природи, ці інші мають право користуватися нею для свого прогодування. Якщо якийсь нещасливий випадок зменшить кількість утопійців у їхніх містах до такої міри, що її не можна поповнити за рахунок переселення з інших частин острова без порушення встановленого кількісного складу кожного міста (таке, кажуть, трапилося тільки двічі за весь час, коли лютувала жахлива чума), то спад населення поповнюють поворотним переселенням громадян з

колоній. Утопійці готові скоріше миритися з занепадом колоній, ніж з ослабленням якого-небудь острівного міста.

Але вертаюся до співжиття громадян. Як я вже сказав, на чолі сім'ї стоїть найстаріший. Жінки прислуговують чоловікам, діти — батькам, взагалі молодші віком — старшим. Кожне місто поділяється на чотири рівні частини. Посередині кожної частини є ринок з усілякими товарами, куди кожна сім'я звозить свої вироби, потім їх сортують і зберігають у складах. Будь-який голова сім'ї приходить сюди, просить те, чого він сам або його сім'я потребує, і без грошей, без будь-якої винагороди одержує потрібну річ. Та й навіщо відмовляти йому, коли всього вдосталь і немає побоювання, що хто-небудь вимагатиме більше, ніж йому потрібно. Бо нерозумно припускати, що попросить зайвого той, хто впевнений, що йому ніколи нічого пе бракуватиме. І справді, в кожної породи живих істот пожадливість та хижість з'являються від страху щось втратити, а в людей, крім того, ще й від зарозумілості. Саме вона ставить собі в заслугу без краю чванитись своїм маііном. Вада такого роду зовсім не мав місця серед звичаїв утопійців.

До згаданих мною ринків прилягають продовольчі ринки, куди доставляють не тільки овочі, садовину та хліб, а також рибу, птицю й м'ясо тварин. За містом відведені спеціальні місця, де текуча вода змиває кров і бруд зарізаної іі оббілованої руками рабів худоби. Річ у тім, що утопійці не дозволяють своїм громадянам убивати тварин, бо, на їх думку, від цього поволі пропадає в людей милосердя — найлюдяніше почуття нашого єства. Вони забороняють також привозити до міста будь-які брудні продукти, бо гниття може заразити повітря й викликати хвороби.

Крім того, на всіх вулицях на однаковій віддалі один від одного стоять просторі палаци; кожний з них має окрему назву. Живуть там сифогранти. До кожного з цих палаців приписано по тридцять сімей, з яких п'ятнадцятьом відведено одну частину будинку, а п'ятнадцятьом — другу. Там вони повинні разом харчуватися. Постачальники продуктів з кожного палацу збираються на ринку о певній годині і одержують харчі

відповідно до кількості своїх їдців. В першу чергу, однак, беруться до уваги хворі, які лікуються в громадських лікарнях. Утопійці мають чотири лікарні 19 на околиці міста, неподалік від його мурів. Вони такі просторі, що кожну з них можна порівняти з невеличким містом. Це зроблено, по-перше, для того, щоб хворим, скільки би їх не було, не давалась узнаки тіснота приміщення і було їм якнайзручнішс, по-друге, щоб слабого на таку хворобу, яка може передаватись від одного до другого при спілкуванні, можна було відокремити від інших якнайдалі. Ці лікарні чудово обладнані й забезпечені всім необхідним для повернення хворим здоров'я. Хворих під керівництвом досвідчених лікарів доглядають з такою чуйністю і турботливістю, що, хоч нікого не виписують я лікарні проти його волі, все ж кожний воліє лікуватись там, ніж у себе вдома. Коли лікарняний постачальник одержить їжу згідно з приписом лікарів, тоді усі найкращі продукти роиоділяються порівну між палацами, відповідно до кількості їдців кожного. Надто до уваги беруться правитель, первосвященик, транібори, а також посли і всі іноземні гості (якщо вони є, а взагалі їх буває мало й рідко, але коли приїжджають, то для них готують окремі обладнані всім необхідним приміщення). До цих палаців в години, призначені для обіду й вечері, збирається вся спфогрантія, яку скликають звуки мідної труби, крім, звичайно, хворих, що лежать у лікарнях або вдома. Нікому, однак, но забороняється приносити харчі з ринку додому після того, як палаци достатньо забезпечені. Утопійці добре зпають, що ніхто цього бел поважних причин не робить. Хоч кожному дозволено харчуватися вдома, проте жоден з них цього радо не чинить, бо вважається непристойним і нерозумним тратити час на приготування гіршої їжі, коли можна дістати розкішний і ситний обід у палаці, що стоїть поруч. У цьому ж палаці всі брудніші й важчі роботи виконують раби. Але варіння й приготування їжі входить виключно до обов'язків жінок; вони також повинні подавати на стіл і прибирати зі стола. Представники кожної сім'ї по черзі займають місця за трьома або й більше столами, залежно від кількості осіб; чоловіки сідають уздовж стіни, жінки — навпроти них, ближче до вітходу, щоб на випадок якогось раптового занедужання (а це трапляється іпколи з вагітними) могли встати і, не порушуючи порядку, вийти до годувальниць. Ці останні сидять окремо з

немовлятами в їдальні, призначеній для цього, де завжди є вогонь і чиста вода, а також колиски, щоб можна було туди покласти немовлят і, коли треба, розповити їх з пелюшок при вогні, дати їм відпочити на свободі й погратися. Кожна мати сама годує свою дитину, хіба що на перешкоді стане смерть або хвороба. У таких випадках дружини сифогрантів спішно підшукують годувальницю, а це неважко, бо всі, що можуть виконувати таку роботу, беруться за неї з більшим задоволенням, ніж за будь-яку іншу, тим паче, що всі хвалять таку людину за добре серце, а дитина вважає годувальницю своєю мамою. У залі годувальниць перебувають також усі діти, яким не виповнилось ще п'яти років. Інші неповнолітні, до яких зараховують осіб чоловічої й жіночої статі, що не до-сягли ще шлюбного віку, або прислуговують тим, які сидять за столом, або, якщо це їм не під силу через малоліття, стоять мовчки поруч. Неповнолітні їдять те, що їм дадуть дорослі, які сидять за столом; іншого часу на обід у них немає. Місце в середині першого стола вважається найвищим, і з нього, оскільки цей стіл поставлений впоперек у крайній частині їдальні, видно усіх присутніх. За цим столом сидить сифогрант із своєю дружиною. Поруч з ними сидять два найстарші за віком, тому що за кожним столом є місця для чотирьох осіб. Якщо ж у цій сифогран-тії є храм, то священик і його дружина сидять поряд з си-фогрантом. З обох боків столів розміщуються молодші, потім знову літні люди. Таким чином, у всьому будинку ровесники з'єднані один з одним і заодно змішані з людьми іншого віку. Встановлено це, кажуть, для того, щоб повага до людей похилого віку й пошана до них стримували молодших від непристойної вільності в поводженні як щодо слів, так і рухів (річ у тім, що за столом не можна ні зробити, ні сказати нічого такого, чого пе помітили б або не почули сусіди). Страви подають, починаючи не з першого місця, а спочатку обносять найкращою їжею всіх найстарших за віком (їхні місця позначені), а потім, уже без різниці, обслуговують інших. Старі ж люди на свій розсуд роздають найближчим сусідам свої ласощі, якщо їх не так багато, щоб можна було всіх задовольнити. У такий-то спосіб старим людям виявляється належна увага, а це мас корисний вплив на всіх присутніх.

Кожний обід і вечеря починається з якогось повчального читання; воно коротке, щоб не набридло слухачам. Потім старші ведуть статечну розмову у веселому тоні, пересипану жартами. Але не займають вони весь обід довгими балачками, навпаки, охоче слухають, що кажуть молодші, і навіть навмисно втягують їх до участі в розмові. Роблять це для того, щоб перевірити обдарування і вдачу кожного з них, бо ці властивості виявляються в невимушеній застольній розмові. Обіди там короткі, вечері довші, тому що після обідів йде праця, а після вечері — сон і нічний відпочинок, який, на думку утопійців, добре впливає на травлення. Ні одна вечеря не минає без музики 20, ні один десерт без солодощів. Палять там пахучі трави, розприскують парфуми — взагалі роблять усе, щоб розвеселити співтрапезників. Утопійці схиляються до думки, що жодна насолода не заслуговує заборони, аби тільки не спричиняла якоїсь шкоди. Ось у такий спосіб живуть люди в місті; а в селах, які лежать далеко одне від одного, всі харчуються вдома. Кожна селянська сім'я мав що їсти, бо із села надходить усе те, що споживають городяни.

Про подорожі утопійців

Якщо хтось забажає відвідати друга, який проживає в іншому місті, або просто оглянути якусь місцевість, то він легко одержує дозвіл у своїх сифогрантів і траніборів, хіба що цьому на заваді стане якась обставина. Одночасно в дорогу вирушає певна кількість осіб з листом правителя, котрий засвідчує дозвіл на подорож з визначенням дня повернення. В дорогу дають підводу і громадського раба, щоб поганяв і доглядав волів. Але якщо серед подорожніх немає жінок, вони повертають підводу назад, як зайвий тягар і заваду. Хоч у дорогу утопійці не беруть з собою ніяких харчів, проте під час усієї подорожі нічого їм не бракує, бо всюди вони, немов у себе вдома. Якщо в якомусь місці доведеться їм затриматися довше, ніж один день, тоді кожний займається там своїм ремеслом і товариші по праці ставляться до нього якнайчуйніше.

Але якби хтось самовільно, без дозволу правителя, виїхав за межі своєї області, то пійманого чекає ганебна кара: його відправляють назад як утікача й жорстоко карають. А після другої спроби порушити закон, його позбавляють волі.

Якщо комусь захочеться походити по полях навкруги міста, то це не забороняється, коли є дозвіл від голови сім'ї й згода дружини. Але в яке б село він не прийшов, йому не дадуть їсти, поки не виконає стільки роботи, скільки там мають звичай виконувати до полудня або пополудні. З такою умовою кожному дозволяється вийти з міста на навколишні поля, бо він буде не менш корисний місту, ніж якби залишався в ньому.

Як бачите, в Утопії неможливо під будь-яким приводом ледарювати, немає змоги байдикувати. Немає там ні однієї винарні, ні пивної, ні будинку розпусти, немає нагоди для морального розкладу, ні місць спокуси, ні таємних сходин. Річ у тім, що перебування на очах у всіх змушує або займатися звичною роботою, або добропристойно відпочивати.

Неминучим наслідком таких відносин в утопійців є загальний добробут; оскільки цим добробутом користуються всі однаково, тому там не знають, що таке бідний або жебрак. Як тільки амауротському сенатові (до складу якого, як я згадував, щороку входять по три представники від кожного міста) стане відомо, де є надлишок тих чи інших продуктів, а де був поганий врожай, то нестачу в одному місці заповнюють достатком Іншого. І роблять це вони безплатно, не одержуючи натомість нічого від тих, кому дарують. А втім, те, що вони відпускають із своїх запасів якомусь місту, не вимагаючи від нього нічого взамін, городяни теж дістають безплатно, коли мають у цьому потребу, від іншого міста. Таким чином увесь острів являє собою немов одну сім'ю.

Після того як вони достатньо забезпечать самих себе (це, на їхню думку, має місце тоді, коли заготують усього на два роки, бо важко передбачити, який буде врожай наступного року), то з надлишків

вивозять в інші країни велику кількість зерна, меду, вовни, льону, лісу, пурпурових тканпн, руна, воску, сала, шкіри і худоби.

Сьому частину всього цього вони дарують біднякам тих країн, а решту продають за помірну ціну. За виручені з такої торгівлі гроші утопійці привозять у свою країну не лише ті товари, яких у них бракує (а таких майже нема, крім заліза), але й велику кількість золота й срібла.

Внаслідок такої торгівлі жителі Утопії здавна нагромадили дорогоцінний метал у неймовірній кількості. Тому тепер їм байдуже, чи продавати за готівку, чи одержувати гроші в призначений час; набагато більше грошей вони дають у позику: укладаючи боргову угоду, утопійці після дотримання встановленого законом порядку не вимагають поруки приватних осіб, а тільки — всього міста. Коли наближається день сплати боргу, місто-поручи-тель вимагає від приватних осіб сплатити його, вносить гроші у скарбницю і користується процентами, поки утопійці не зажадають повернення боргу. Однак вони майже ніколи не вимагають цього, бо вважають за несправедливе віднімати річ їм зовсім не потрібну в тих, к#му ця річ потрібна. Зрештою, утопійці вимагають грошей тільки тоді, коли за певних обставин хочуть якусь частину дати в позику іншому сусідньому народу або коли треба вести війну. Саме заради цього вони зберігають усі свої скарби вдома, щоб служила їм порятунком у крайній або раптовій небезпеці і переважно для того, щоб наймати чужоземних солдатів за дуже велику плату, бо вважають за краще наражати на смертельн. небезпеку чужоземців, ніж своїх громадян. Утопійці добре знають, що за великі гроші можна часто-густо купити самих ворогів, які тоді готові заради них навіть затіяти міжусобну війну. З цією метою вони зберігають величезні скарби, але пе як щось дорогоцінне, а ставляться до них так, що мені соромно навіть розповідати, та й боюся, що словам моїм ніхт.о не повірить. Моє побоювання тим більше виправдане, що я сам усвідомлюю: якби не бачив на власні очі, то нелегко було 6 переконати мене, щоб я повірив іншому оповідачеві. Та й це зрозуміло: чим більше відрізняється чужий звичай від звичаїв слухачів, тим менше вони в нього вірить. Хоча людина тямуща, можливо, не дуже здивується, дізнавшись ще й про інші звичаї

утопійців, сильно відмінні від наших. Золотом і сріблом утопійці послуговуються цілком інакше, ніж ми. Річ у тім, що вони самі не користуються грішми, а зберігають їх про всяк випадок: може, пригодяться, а може, й ні. До речі, з золотом і сріблом, з яких виготовляються гроші, вони поводяться так, що ніхто не цінує їх більше, ніж заслуговує їхня природа. Хто не бачить, наскільки золото й срібло поступається залізу? Адже без заліза, далебі, люди пе можуть жити, так само, як без вогню й води, в той час як золото й срібло природа не наділила таким застосуванням, без якого нам важко було б обійтися. Лише людська глупота надала їм цінності через їхню рідкість. Ось так природа, немов найкраща мати, все, що потрібніше, таке як повітря, воду й саму землю, зробила доступним для людей, а зайве й некорисне відсунула якомога далі. Допустимо, що утопійці сховають золото й срібло в якійсь башті. Якби так зробили, тоді на правителя і сенат могло б упасти підозріння (на це здатна безглузда злоба юрби), що вони, спритно обдуривши народ, хочуть мати для себе з цього вигоду. Далі, якби з цих металів виготовлено було кубки та інші предмети, майстерно викарбувані, а згодом довелося б їх знову розплавити і видати платню солдатам, то, зрозуміла річ, можна собі уявити, з яким болем вони дозволили б забрати в них те, що вже почало їм подобатися.

Щоб цьому запобігти, утопійці придумали один спосіб, який відповідає іншим їхнім звичаям, але неприємно вражає нас (адже ми так високо цінуємо золото й так дбайливо його охороняємо). Лише ті, що знають цей дивний спосіб, можуть повірити моїм словам. Утопійці їдять і п'ють із глиняного та скляного посуду тонкої роботи, але дешевого, а із золота й срібла вони роблять нічні горщики та всілякий посуд на нечистоти21 для вжитку не тільки в громадських палацах, айв приватних будинках. Окрім того, з цих же металів виготовляють ланцюги та грубі кайдани, якими сковують рабів. Нарешті, у тих, хто зганьбив себе якимсь злочином, висять золоті кільця у вухах, їхні пальці в золоті, на шиї золотий ланцюг, і навіть на голові золотий обруч. Отже, утопійці все роблять для того, щоб золото й срібло в них зневажалось.

Інші народи втрату золота й срібла переживають з болем у серці, натомість якби певні обставини вимагали від утопійців відректися нараз від усіх скарбів, ніхто з них не подумав би, що втратив хоч один шеляг.

Крім того, вони збирають на морських берегах перли, а на деяких скелях — алмази та рубіни, однак не шукають їх умисно. Надибавши випадково, вони їх шліфують і, мов блискітками, прикрашають малят, які в ранньому віці чваняться й пишаються цими прикрасами, але тільки-но трохи підростуть і помітять, що такими цяцьками тішаться лише малі діти, вони без жодного нагадування з боку батьків самохіть, червоніючи від сорому, знімають їх; так само роблять паші діти, коли, підростаючи, викидають геть горіхи, амулети і ляльки. Ці звичаї, так відмінні від усього того, що зустрічається в інших народів, породжують і інший світогляд. Я це усвідомив з повною ясністю у зв'язку з прибуттям в Амаурот анемолійських послів22.

Вони завітали в Амаурот, коли я там був, і тому, що мали обговорюватись важливі справи, то перед їхнім прибуттям приїхали по три представники з кожного міста Утопії. Всі посли сусідніх народів, які раніше приїздили сюди, звичайно з'являлися в якнайскромнішому одязі, бо добре знали звичаї утопійців. Річ у тім, що утопійці зовсім не цінили дорогого одягу, нехтували шовком, а мати золото вважали навіть ганьбою. Однак анемолійці жили далеко і мало спілкувалися з утопійцями. Дізнавшись, що всі утопійці носять грубий одяг однакового крою, вони подумали, що придбати гарне вбрання в них немає змоги. Анемолійці, не стільки розумні, скільки зарозумілі, вирішили виступити у всьому блиску, немов якісь боги, і засліпити очі бідних утопійців пишнотою свого вбрання. Отож три посли з'явилися в супроводі почту зі ста чоловік, усі в різнобарвному одязі, більшість у шовках. Самі посли (на батьківщині вопи були знатними людьми) мали на собі золотом вишиті плащі, на шиях — великі намиста, у вухах — золоті сережки, до того ж на руках у них сяяли золоті персні, а капелюхи були обвішані стьожками, які виблискували перлами й дорогими камінцями,— одне слово, вони були прикрашені всім тим, що в утопійців служило або для покарапня рабів, або було ознакою ганьби для знеславлених, або для

забави дітей. Тому-то варто було подивитись, як анемолійці гнули кирпи, колп порівнювали свос пишне вбрання із скромним одягом утопійців (бо на площу висипав народ). А, з другого боку, з не меншим задоволенням можна було спостерігати, як глибоко вони розчарувалися, не відчувши тої шани, на яку розраховували. І справді, на думку присутніх утопійців, за винятком небагатьох, які в якихось важливих справах перебували за кордоном, уся ця пишнота одягу була дуже ганебна. Ось тому шанобливо вітали вони замість їхніх панів незнатних людей, вважаючи їх послами, а самих послів пропустили, не виявляючи їм ніякої уваги, бо, коли побачили в них золоті ланцюги на шиях, подумали, що це раби. Навіть діти утопійців, які вже облишили перлп та самоцвіти, помітивши їх прикріпленими до капелюхів послів, штурхали матерів під боки і казали: "Глянь-но, мамо! Такий здоровань, а ще прикрашає себе перлами й самоцвітами, ніби маленький хлопчик". А мати також цілком поважно відповідала: "Мовчи, дитинко! Це, певне, один із посольських блазнів". Інші ганили золоті ланцюги, що вони ні до чого не придатні, бо настільки тонкі, що раб може їх легко розірвати, а, з другого боку, настільки просторі, що при бажанні він може їх скинути і втекти, кудп очі світять, без ланцюгів, вільний. А втім, посли, перебуваючи в цьому місті день-другий, переконалися, що в ньому багато золота, але цінується воно утопійцями дуже дешево, в той час як у них самих — дуже високо, до того ж па ланцюги й кайдани одного збіглого раба витрачено золота більше, ніж варта вся пишнота їх трьох. Тоді й вони опустили крила і, засоромлені, зняли з себе всі ті прикраси, якими досі хизувалися. Особливо після того, як подружньому порозмовляли з утопійцями і дізналися про їхні звичаї та погляди. Утопійці дивом дивуються, як може хто-небудь із смертних захоплюватися сумнівним блиском невеличкої перлини або дорогоцінного каменя, коли є нагода спостерігати зорі чи навіть саме сонце; невже може бути хтось настільки обмеженим, щоб убити собі в голову, начебто благороднішою роблять людину нитки тоншої вовни, забуваючи, що цю саму вовну, хоч яка вона тонка, носила колись на своїй спині вівця, яка була нічим іншим, як вівцею. Дивує утопійців також те, що золото, за своєю природою таке нікчемне, тепер усюди на землі в такій великій ціні, і цінують його більше, ніж людину, хоч саме

людина надала йому цінності, вживаючи для своїх потреб. Доходить до того, що якомусь тупаку, в якого розуму не більше, ніж у пня, так само нечесному, як і дурному, підлягає безліч розумних і добропорядних людей лише через те, що йому дісталася велика купа золотих монет. А якби випадок або якийсь юридичний виверт закону (котрий не гірше від випадку може поставити все догори дном) забрав оцю купу грошей в отого пана й віддав наймерзеннішому гультяєві з усієї його челяді, тоді, ясна річ, пан перейшов би на службу до свого слуги як додаток і доважок до його грошей. Але більше дивуються утопійці й відчувають відразу до безумства тих людей, які шанують багатіїв, немов богів, хоч вони цим багатіям нічим не зобов'язані й від них незалежні. Ці дурні поважають їх тільки за те, що вони багаті, хоч чудово знають осоружну скупість багатіїв і не сумніваються в тому, що, поки ті живуть, їм з величезпої купи грошей не перепаде жодного мідяка.

Такими й подібними поглядами утопійці завдячують частково вихованню, бо виросли вони в державі, звичаї якої дуже різняться від наших нісенітниць, а частково — літературі ii науці. Щоправда, в кожному місті є невелика кількість людей, які, звільнені від інших видів праці, присвячують себе науці. Це якраз ті, у кого вже в дитинстві помічено незвичайні здібності, неабиякий розум та потяг до знань. Зрештою, в Утопії всі діти і значна частина народу, чоловіки й жінки, тягнуться до освіти, присвячуючи навчанню, як було вже сказано, щоденно кілька годин, вільних від праці. Навчальні предмети утопійці вивчають своєю мовою. Вона не бідна на слова, милозвучна і точніше від інших мов передає думки того, хто говорить. Ця мова, лише з деякими відхиленнями в різних місцях, розповсюджена на значній частині того світу.

До нашого прибуття утопійці навіть не чули про всіх тих філософів 2 , імена яких славні у цьому відомому нам світі. Все ж у музиці, діалектиці24, арифметиці та геометрії вони домоглися майже тих самих результатів, що й наші вчені. Зрештою, якщо утопійці у всіх галузях зрівнялися з нашими давніми вченими, то відстали порівняно з досягненнями нових діалектиків25. Річ у тім, що вони не придумали

жодного з тих витончених правил про обмеження, узагальнення й підставлення 26, які тут повсюдно вивчають діти за так званою "Малою логікою". Далі, І' "другі інтенції" 27 не тільки не стали в утопійці в предметом глибшого дослідження, а й ніхто з них не міг побачити так звану "саму людину взагалі"28, хоч, як ви внаете, вона настільки велика, що більша за будь-якого гіганта.

Зате утопійці дуже добре обізнані з рухом небесних тіл. Вони придумали майстерні прилади різного виду, за допомогою яких дуже точно визначають рух і положення Сонця та Місяця, а також інших світил, за якими можна спостерігати на їхньому небосхилі. А втім, їм навіть уві сні пе сниться про дружбу і чвари планет 29 та про оманливе ворожіння на зірках. На основі деяких прикмет, відомих їм з великого досвіду, вони передбачають дощі, вітри та інші зміни погоди. Щодо причин усіх цих явищ, припливу і відпливу морів, їхньої солоності, та й взагалі щодо походження і природи неба й всесвіту, то утопійці розмірковують подібно до наших давніх філософів. Ці останні бувають іноді неодиостайні між собою, так само й утопійці, подаючи нові пояснення явищ, висловлюють різні погляди і не доходять до повної згоди.

У тому розділі філософії, де мова йде про моральність30, утопійці розглядають ті ж питання, що й ми: вони розмірковують про блага духовпі, тілесні й зовнішні3І, далі — про те, чи назва "благо" підходить до всіх благ, чи тільки до духовних прикмет. Вони розглядають питання про доброчесність і насолоду. Але найбільшу розбіжність у ног.ія-дах викликає питання, чи щастя залежить від однієї умови, чи від багатьох. Але стосовно цього вони, як видно, вперто схиляються до погляду, який відстоює насолоду 32. В ній вони вбачають або єдиний, або найважливіший чинник людського щастя. Як не дивно, утопійці, захищаючи такий життєрадісний погляд, вдаються до релігії, хоч вона за своїм духом поважпа, сувора й здебільше сумна та непоступлива. Вони розмірковують про щастя, поєднуючи деякі релігійні положення з філософією, яка спирається на розумові докази. Чинять вони так, бо

вважають, що без допомоги релігії розум сам по собі надто слабкий і неспроможний дослідити, в чому полягає суть справжнього щастя.

Положення їхпьої релігії такі: душа безсмертна й милістю божою створена для щастя; за чесноти і добродійства людині призначена нагорода після смерті, а за ганебні вчинки — кара. Хоч ці положення належать до царини релігії, однак, на думку утопійців, розум підказує повірити в них і прийняти їх. Вони бел будь-якого вагання твердять, що якби відкинути ці положення, то хіба людина не втратила б глузд і не прагнула б до насолоди всіма дозволеними й недозволенный засобами.

Одного лише треба остерігатись, а саме: щоб менша насолода не стала на заваді більшій, і не ганятися за такою, за яку довелося б заплатити стражданням. Вони вважають доказом вершини безумства прагнути до суворої та нелегкої доброчесності, не тільки відрікаючись від утіх життя, а н добровільно терплячи страждання без надії мати з цього яку-небудь користь, бо який тут глузд, коли, проживши все життя безрадісно, тобто нещасливо, після смерті нічого не одержиш.

Все ж, на їхню думку, щастя полягає не в будь-якій насолоді, а тільки в чесній і пристойній. Бо до такої насолоди як до найвищого добра тягне нашу природу сама доброчесність, якій протилежний філософський напрямок33 приписує виключне право робити людей щасливими. Доброчесність ці філософи визначають як життя, згідне з законами природи 34, бо до нього нас покликав бог. Треба іти за тим потягом природи, який слухається розуму, коли доводиться вирішити, до чого варто прагнути, а чого уникати. Розум насамперед розпалює в людей любов і пошану до величі божої, якій ми завдячуємо й тим, що існуємо, й тим, що можемо бути щасливими; розум нас повчає і заохочує, щоб ми й самі жили по змозі безтурботно та радісно, а також допомагали іншим досягти того самого, відповідно до природного братства. Ніколи не було ні такого суворого й ревного прихильника доброчеспості, ні невблаганного ненавпсника насолоди, який радив би тобі тільки виснажливу працю, неспання і сум та одночасно не закликав би тебе облегшувати в міру сили злигодні й горе інших людей. І вважав

би гідним похвали проповідувати в ім'я людяності думку про те, що людина людині повинна допомагати й втішати її. Найблагороднішим і найпритаманнігпим природі людніш прикладом доброчесності є те, коли хтось намагається втішати інших у горі, усувати журбу, повертати їм радість життя, тобто насолоду. Якщо це так, то чому природа но спонукає нас, щоб кожний робив те саме для себе самого? Виходить одне з двох: приємне життя, тобто сповнене насолод, треба визнати чимось поганим або чимось добрим; якщо чимось поганим, то не слід не тільки намовляти до такого життя, а й з усієї сили відмовляти інших від нього, як від шкідливого й згубного; якщо ж приємне життя є чимось хорошим, то тоді ти не тільки можеш, а й повинен навертати

;і&ших до такого життя. Коли так, то чому б не схилити до нього перш за все самого себе? Тобі слід бути не менш доброзичливим до себе, ніж до інших. Адже природа, спонукаючи творити добро заради інших, не загадує тобі бути немилосердним до власної особи.

Отже, сама природа, твердять утопійці, приписує нам приємне життя, тобто насолоду, як основну мету всіх наших дій; а доброчесність вони визначають як життя, згідне з вказівками природи. Природа закликає людей до взаємодопомоги заради щастя в житті (це вона робить цілком слушно, бо ніхто не піднімається понад долею людського роду настільки високо, щоб природа виключно про нього турбувалася; вона всім без винятку однаково сприяє, наділивши всіх однаковим, виглядом). Тому природа велить тобі пильно стежити за тим, щоб ти, дбаючи про власну користь, не кривдив інших.

У зв'язку з цим, на думку утопійців, слід так само додержуватися угод, укладених між приватними особами, як і шанувати суспільні закони 35 про розподіл життєвих благ, тобто основ насолоди, що їх обнародував добрий правитель або затвердив одностайно народ, не утискуваний тиранією й не обманутий ніякими хитрощами. Турбота про свої вигоди без порушування законів — справа розсудливості, а дбати, крім того, ще про інтереси суспільства — доказ любові до батьківщини. Нищити чиєсь щастя, аби будувати своє з кривдою для інших,—

несправедливо. І, навпаки, відмовляти собі в якійсь насолоді, щоб давати її іншим, — це обов'язок людинолюбства ii доброзичливості; а користь, яку ми маємо, переважає те, що ми віддаємо. Бо за добрі вчинки люди віддячують добром, до того ж сама свідомість доброчинства й спогади про любов та прихильність тих, кому ти зробив добро, дають душі більше втіхи, ніж тілесна насолода, від якої ти утримався.

Насолодою називають вони всякий стан або рух тіла й душі, перебування в якому приносить насолоду згідно з природним потягом. Недарма вони роблять додаток про природний потяг. Бо приємним від природи є те, до чого прагне людина не шляхом кривди, завданої іншим; і те, заради чого не втрачається інша, більша приємність; і те, за чим не йде страждання; і те, чого прагне не тільки чуття, а н здоровий глузд. З другого боку, є втіхп, суперечні з природою, що їх людп на підставі якоїсь облудної домовленості уявляють собі солодкими, немовби від людини залежить змінювати суть речей та їхні назви. Утопійці дотримуються погляду, що всі такого роду насолоди а,ні,т) трохи не дають щастя, а, навпаки, заважають здобути його. Бо коли хтось раз знайшов у них смак, то немає в нього місця для справжніх і природних утіх, а душу цілком опановують фальшиві погляди на пасолоду. Адже є дуже багато таких речей, що за своєю суттю не мають у собі нічого приємного, навпаки, значна їх частина містить у собі чимало гіркоти, але внаслідок зіпсованого смаку вони вважаються не те що за найвищі насолоди, а й навіть за основний смисл життя.

До того роду людей, які ганяються за фальшивими насолодами, утопійці зараховують тих, про кого я раніше згадував: це люди, яким здається, що чим кращий у них одяг, тим кращі вони самі. У цьому випадку вони припускаються подвійної помилки. Насамперед, думаючи, що їх-ніїі одяг кращий, вони помиляються не менше, ніж вважаючи самих себе за кращих. Якщо ж узяти до уваги корисність одягу, то чому тонша вовна має бути кращою від грубшої? Але такі люди гнуть кирпу, немов вони насправді відрізняються від інших, а не тільки уявляють собі свою вищість, впевнені, що їх власна ціна стає вищою від чепурного

одягу. Внаслідок цього, ніби з повним правом, вони вимагають для себе через вишуканий одяг особливої пошани, на яку, гірше одягнені, вони й не наважилися б розраховувати, і обурюються, коли на них не звертають досить уваги.

А хіба не доводить тієї ж глупоти жадоба незаслужених і нікому не потрібних почестей? І справді, яку природну й справжню приємність може принести те, коли хтось зпіме капелюха перед тобою або схилить коліна? Чи це зніме біль у твоїх колінах? Або вилікує голову від божевілля? У полоні фальшивих поглядів на насолоду перебувають ті, що самі собі правлять лестощі й плещуть у долоні, тому що їм випало на долю народитися від знатних предків, довгий ряд яких вважався багатим, особливо завдяки великим землеволодінням (річ у тім, що сьогодні знатність полягає в багатстві). Ця знатність, на їхню думку, ні на волосинку не зменшиться, хоч би предки їм нічого не залишили із своїх багатств або якби вони самі розтринькали спадок.

Сюди ж утопійці зараховують тих, що, як я згадав, зап хоплюються перлами н коштовними камінцями 36, до того ж уявили собі, що вони прирівнюються до богів, коли їм пощастить одержати якийсь рідкісний екземпляр каменя, особливо такий, що його в цей час у їхньому середовищі найбільше цінують. Адже не у всіх і не завжди цінуються ті самі коштовні камені. Але любителі коштовностей купують такий екземпляр завжди у натуральному вигляді, без золотої оправи, і тільки тоді, коли продавець поклянеться й дасть запоруку, що ця перлина чи коштовний камінь — справжні. Настільки вони бояться, щоб їхній зір не обманули підробними, замість показати справжні! Чому б тобі не втішатися підробним камінцем, коли твоє око не відрізняє його від справжнього? Далебі, обидва камінці повинні мати для тебе таку цінність, як для сліпого. А що говорити про тих, що зберігають великі багатства не з метою, щоб ними користуватись, а дивитися з насолодою на купу золотих грошей? Чи вони відчувають справжню радість, чи скоріше всього тішаться нагодою втіхи? Або чи щасливими назвеш тих, які, опановані протилежною вадою, ховають золото, щоб ніколи ним не скористатися, а може, і взагалі більше не побачити? Виходить таке:

боячись, щоб не втратити золото, вони насправді його втрачають. Хіба це не втрата, коли хтось закопує золото в землю, позбавляючи себе і, певно, інших можливості зробити з нього вжиток? Але, сховавши скарб, ти тішишся нестямно, неначе вже цілком позбувшись клопоту. Припустимо, що хтось викраде скарб, а ти, не знаючи про крадіжку, вмреш через десять років; хіба протягом усіх тих десяти років, які ти прожив після крадіжки, не однаково було б тобі, чи його вкрадено, чи він цілий? Так чи інакше, тобі від цього не буде ніякої користі.

До цих безглуздих утіх утопійці зараховують також гру в кості (про цю нерозумну розвагу вони знають з чуток, а не з власного досвіду), далі — полювання37 й птахоловство. Що це за приємність, кажуть вони, кидати безліч разів гральні кості на дошку? Навіть якби в цьому була якась насолода, то від частого повторення рухів нарешті з'явиться пересичепня. Так само виття й гавкіт собак повинні впкликати радше відчуття відрази, аніж насолоди. І чому більшу втіху дає дивитись, як собака женеться за зайцем, ніж собака — за собакою? Адже в обох випадках ідеться про те саме: вони біжать, якщо біг дає тобі задоволення. А якщо тебе приваблює надія побачити вбивання звірів і очікування тієї хвилини, коли па твоїх очах шматовані звірі будуть гинути, то споглядання того, як собака розриває зайчика, сильний — безсилого, лютий — боязкого й полохливого, жорстокий — певпппого, повинне найімовірніше викликати відчуття жалю. Тому утопійці передали полювапия різникам, як справу, иедостойну вільної людини (вище ми вже згадали, що цим ремеслом займаються в них раби). Вопи вважають, що полювання — найнікчемніший вид різницького ремесла, а інші види й корисніші, й гідніші поваги, бо тут різники приносять велику користь і забивають тварин тільки в разі необхідності. А мисливець знаходить у вбиванні беззахисного звірка лише пусту розвагу. На думку утопійців, люди, які з насолодою приглядаються до мордування звірів, або від природи жорстокі, або стали жорстокими від зловживання такого роду розвагами. Хоч переважно люди в таких і подібних "утіхах" вбачають якусь приємність, однак утопійці дотримуються погляду, що вони не мають нічого спільного із справжньою насолодою. Бо те, що ці "втіхи" дарують людям приємність, яка здасться їм насолодою, ніяк не

змушує утопійців відступати від своєї думки. Вони твердять: причина цього полягає не в природних властивостях явища, а в спотвореній звичці людей. Внаслідок цього люди гірке приймають за солодке. Подібно до того, як вагітним жінкам через зіпсутий смак здається, що смола та сало солодші від меду. Однак нічий погляд, спотворений хворобою чи звичкою, не може змінити ні природи будь-якої речі, ні природи насолоди.

Утопійці розрізняють багато видів насолод, які вони називають справжніми; одні з них належать до духовних, інші — до тілесних. Духу приписують ту приємність, яку породжує споглядання істини. Сюди ж належить приємний спогад про гарно прожите життя й непохитна надія на майбутнє блаженство.

Тілесні насолоди поділяються на два види. Перший — той, що дає почуттям очевидну приємність. Це буває тоді, коли відновлюються клітини, які використала внутрішня теплота, а відновлюються вони за допомогою їжі й питва. Інший вид насолоди має місце тоді, коли з тіла виводиться надмір чого-небудь. Це буває при очищенні нутрощів від калу, при пологах чи коли заспокоюємо сверблячку чуханням або тертям. Але інколи насолода постає незалежно від того, чи задоволено потребу членів нашого тіла, чи звільнено їх від страждань; тоді насолода лоскоче, вражає й приваблює до себе наші почуття якоюсь таємною активною силою; такої насолоди ми зазнаємо, наприклад, слухаючи музику.

Другий вид тілесної насолоди полягає, на думку утонійдів, у спокійному і врівноваженому стані тіла, тобто у вдоров'ї, не підірваному недугами. Справді, якщо людину не мучить ніякий біль, то здоров'я тішить її само собою навіть без участі насолоди ззовні. Щоправда, хоч насолода такого роду пе така помітна і не так відчутна, як непоборне прагнення їстп або пити, проте багато людей вважають здоров'я за найбільшу насолоду. Майже всі утопійці обстоюють погляд, що здоров'я — це велике благо, основа й передумова всіх радощів, бо тільки здоров'я забезпечує нам спокійні й бажані умови життя, без нього й

мови не може бути про будь-яку насолоду. А такий стан, коли людина, щоправда, не страждає, але й не має здоров'я, утопійці називають швидше заціпенінням, ніж насолодою.

Після жвавого обговорення утопійці вже давно відкинули думку тих, що радили не вважати міцне й непорушне здоров'я за насолоду, мовляв, наявність насолоди можна відчути лише при дії зовнішнього чинника. І сьогодні майже всі вони погодились на тому, що здоров'я є основною умовою насолоди. Якщо, кажуть вони, з хворобою пов'язаний біль, який є такий невблаганний ворог насолоди, як хвороба — здоров'ю, то чому, в свою чергу, хороший стан здоров'я не може нас радувати? На їхній погляд, тут немає значення, чи ми скажемо, що хвороба є стражданням, чи страждапня — супутником хвороби, все ж наслідок в обох випадках той самий. Тому якщо здоров'я є само собою насолодою і неминуче породжує її, як вогонь створює тепло, то так чп інакше немає сумніву, що насолода супроводить тих, хто втішається здоров'ям. Крім того, коли ми їмо, кажуть вони, хіба тоді не відбувається боротьба здоров'я, яке почало занепадати. І їжа тут вірний помічник проти голоду. Коли ж здоров'я поступово міцнішає, то саме завдяки цьому ми відчуваємо ту насолоду, що додає нам бадьорості. Невже здоров'я, яке знаходить радість у боротьбі, не радітиме, здобувши перемогу? Невже, повернувши собі нарешті колишню силу, до чого вперто прагнуло впродовж довгої боротьби, воно зразу заціпеніє, замість того щоб пізнати свої переваги й оцінити їх як слід? Тим-то утопійці вважають, що твердження, начебто здоров'я не можна відчути, дуже далеке від правди. Хто, питають вони, будучи бадьорим, не почуває себе здоровим, якщо він справді здоровий? Невже хто-не-будь може перебувати в етапі такого заціпеніння або летаргії, що ие визнає, як дороге і втішне йому здоров'я? А що таке втіха, як не інша назва насолоди?

Утопійці високо цінують духовні насолоди, їх вони вважають першими й найголовнішими. Переважна частина духовних насолод походить, на їхній погляд, із вправ у чеснотах і свідомості бездоганного життя. З-поміж насолод, що їх дає нам тіло, пальму першості вони віддають здоров'ю, бо до смачної їжі й напоїв, а також до всього, що

може дати нам чуттєву насолоду, ми повинні прагнути, але лише заради здоров'я. Усе це приємне само собою, але настільки, наскільки воно протидіє недузі, яка непомітно підкрадається. Тому мудра людина скоріше буде уникати хвороб, ніж звертатися до лікарів, радше буде приборкувати біль, аніж шукати втішепня в людей. Тому краще обходитися бел нікчемних насолод, ніж бути на поводі в них. Але якщо хтось все-таки вважає, що насолоди такого роду дають йому задоволення, то неодмінно повинен погодитися, що він лише тоді ночуватиме себе найщасливі-шим, коли доведеться йому впродовж життя постійно відчувати голод, спрагу, сверблячку й заспокоювати їх їдою, питвом, чуханням та натиранням. Хто, однак, не бачить, що таке життя не тільки огидне, а й жалюгідне? Певна річ, ці насолоди найнікчемніші із усіх, оскільки найменш чисті. Вони ніколи не з'являються інакше, як у супроводі протилежних прикрощів. Так, з насолодою від їди пов'язаний голод, причому в нерівній мірі; чим настирливіше почуття голоду, тим воно довше триває: воно виникає раніше від насолоди і зникає лише одночасно з її припиненням. Так ось такі насолоди, як гадають утопійці, не слід дуже цінити, хіба що настільки, наскільки вони конче потрібні. Все ж утопійці радіють і цим насолодам, безмежно вдячні природі, яка, мов добра мати, з найніжнішою ласкою вабить своїх дітей навіть до того, що треба виконувати постійно з необхідності. Справді-бо, як гидко було б жити, якби як і інші хвороби, що рідше нам дошкуляють, так і нестерпне відчуття голоду та спраги довелося б нам заспокоювати прийманням отрут і гірких ліків.

Утопійці дбайливо бережуть красу, силу, моторність, як особливо цінні й приємні дари природи. Мало того, природа так уже влаштувала, що ті пасолоди, яких ми зазнаємо за посередництвом слуху, зору та нюху, стали виключно властивістю і особливістю людини, бо жодне інше живе створіння не дивується предпвній будові й красі всесвіту і не насолоджується приємними запахами (у тварин нюх

служить лише для того, щоб розпізнати потрібну їжу), а також не відчуває різниці між гармонійними і негармонійними сполученнями

звуків — все це, підкреслюю, утопійці розглядають як якусь приємну приправу до життя. У всьому цьому дотримуються такого правила: менша насолода не повинна стояти на заваді більшій, насолода не повинна породжувати будь-яке страждання, яке, за їхніми словами, є неминучим наслідком бридкої насолоди. Далі, вони вважають, що з погордою ставитися до краси, ослабляти силу, перетворювати свою проворність у лінощі, виснажувати тіло постами, шкодити здоров'ю, нехтувати різними принадами природи є ознакою вершини безумства, жорстокості щодо себе самого й неймовірної невдячності щодо природи. Це значить відрікатися від усіх її доб-родійств і відмовлятися від своїх зобов'язань перед нею. Це можна сяк-так зрозуміти, коли хтось робить таке, нехтуючи своїми вигодами заради невсипущої турботи про добро інших чи суспільства взагалі, сподіваючись одержати за свою пожертву більшу нагороду від бога. Інакше було б безглуздям мордувати себе самого без користі для кого-небудь задля примарної доброчинності або для того, щоб мати силу легше переносити нещастя, які, можливо, ніколи й не прийдуть. Такі їхні погляди на доброчесність і насолоду. Вони вірять, що коли релігія, послана з неба, не вселить людям чого-небудь святішого, то з допомогою людського розуму не можна знайти нічого правдивішого. Розглядати, чи їхні погляди правильні, чи ні, нам не дозволяє час та й немає потреби. Ми поставили перед собою завдання лише розповісти про звичаї утопійців, а не захищати їх. У всякому разі, яким би не був їхній державний устрій, я твердо переконаний: ніде немає кращого суспільства й щасливішої держави.

Тілом утопійці моторні й бадьорі; сили мають більше, ніж можна чекати від їхнього зросту,— хоч він ніяк не малий. Незважаючи на те, що земля в них не скрізь урожайна й клімат недосить здоровий, вони захищають себе від шкідливих атмосферних впливів поміркованістю в їжі, а родючість грунту намагаються поліпшити кращим обробітком. Внаслідок цього у жодного народу немає більшого врожаю та приплоду худоби; тут люди довговічні, наражені на менше число хвороб. Можна там спостерігати, що не лише хлібороби старанно виконують свої звичні роботи, щоб своєю вмілою працею допомогти землі малородючій. Далі, там можна побачити, що люди вручну викорчо-

4 а-і&з 81 вують ліс в одному місці, а насаджують в іншому. У цих випадках ідеться не лише про родючість грунту, а й про облегшення перевозки; щоб дрова були ближче до моря або до самих міст, бо перевозити хліб з віддалених місцевостей сухопутним шляхом набагато легше, ніж дрова. Утопійці — народ привітний, життєрадісний, здібний, охочий до дозвілля, а коли треба, досить звиклий до виснажливої праці. Зрештою, в інших відношеннях утопійці не заповзятливі. Зате в розумових заняттях невтомні.

Коли утопійці дізналися від нас про грецьке письменство й науку 38, то з дивовижною наполегливістю старались ознайомитись з ними в нашому викладі. Що ж до латинського письменства 39, то, як ми помітили, воно не дуже припало їм до вподоби. Так, ми почали з ними читати по-грецькому радше для того, щоб виконати їхнє бажання, ніж у надії, що з цього що-небудь вийде. Але досить нам було трохи продовжати заняття, як старанність утопійців переконала нас у тому, що наша праця не пішла намарно. Вони легко відтворювали букви, правильно вимовляли звуки, дуже швидко запам'ятовували слова, надзвичайно точно їх перекладали, так що ми були вкрай вражені їхніми успіхами. Щоправда, переважну більшість з них становили ті, хто не лише самохіть узявся за вивчення грецької мови, а й за наказом сенату. Були це люди зрілого віку, вибрані з-поміж найздібніших учених. Минуло несповна три роки, і вони чудово засвоїли мову: вільно читали твори кращих письменників, хіба що цьому на перешкоді ставало спотворення тексту. Вони легко оволоділи грецькою мовою, припускаю, тому, що вона до деякої міри споріднена з їхньою. Я підозрюю, що цей народ походить від греків, бо в їхній мові, зрештою, близькій до перської, зберігаються деякі сліди в назвах міст і службових осіб. Коли я вибирався у четверту подорож, то взяв з собою на корабель замість товару чималу паку книжок, оскільки твердо вирішив краще не вертатися ніколи, ніж надто скоро. Отож від мене вони одержали в подарунок багато творів Платона, ще більше — Арістотеля, а також книгу Те-офраста про рослини 40, на жаль, пошкоджену в багатьох місцях. Річ у тім, що під час нашого плавання ця книга, якою ніхто не цікавився, потрапила до мавпи, а вона, пустуючи й граючись,

повиривала там і сям декілька сторінок і подерла їх. Із авторів граматик у них є тільки Лас-каріс41, бо Федора42 я не привіз із собою; із словників мають лише Гесіхія 43 і Діоскоріда 44. УТОІІІІЇЦЯМ дуже по-

добаються твори Плутарха 45, захоплюються вони дотепами й витонченим стилем Лукіана 46. З поетів у них є Аріс-тофан47, Гомер48, Евріпід49 і Софокл50, надрукований дрібним шрифтом Альда51; з істориків — Фукідід 52 і Ге-родот53 ; є також Геродіан54. Мало того, мій товариш Тріцій Апінат 55 привіз із галузі медицини декілька невеликих творів Гіппократа 66 і "Мале мистецтво" Галена 57. Ці книги вони дуже цінують. Хоч, порівняно з іншими народами, утопійці відчувають далеко меншу потребу в медицині, все ж вона ніде не знайшла більшої пошани саме тому, що знання медицини вони цінують урівень з найкращими й найкориснішими галузями філософії. Досліджуючи за допомогою філософії таємниці природи, вони вважають, що не лише зазнають від цього незвичайної насолоди, а й здобувають прихильність її творця й правителя. На їхній погляд, він, подібно до того, як це роблять інші майстри із своїми творами, відкрив перед людиною будову цього світу для оглядання і споглядання (одну лише людину він зробив здатною для такого подиву). Тим-то йому по душі більше допитливий і вдумливий спостерігач, шанувальник його творіння, ніж той, хто, мов нерозумна тварина, байдуже і по-дурному нехтує таким величним і гідним подиву видовищем.

Тому природні здібності утопійців, підсилені науками, напрочуд яскраво виявляються у винаходах, які можуть допомогти якимсь чином створенню життєвих вигод. Проте двома винаходами вони зобов'язані нам, а саме: друкарством та виробництвом паперу, але й у цьому відношенні вони мають неабиякі заслуги. Хоч ми й показали їм літери, надруковані Альдом в паперових книгах, і розповіли, з чого виготовляється папір та про можливість друкувати на ньому літери, однак не зуміли як слід це пояснити, бо ніхто з нас достоту не тямив ні в одному, ні в другому. Але вони самі вмить проникливо зметикували, що і як. Досі вони писали на шкірі, корі та папірусі, а тепер невідкладно спробували виготовляти папір і друкувати літери. Щоправда, спочатку

це в цих пе дуже виходило, проте невдовзі після неодноразових спроб вони досягли помітних успіхів у книгодрукуванні й у виготовленні паперу, настільки вражаючих, що якби в утопійців були інші грецькі книги, то вони мали б удосталь їх копій. А тепер у них з грецької літератури немає більше від того, що я вже згадав, але ті твори, які в них є, вони зуміли розмножити за допомогою друку в багатьох тисячах копій.

4* 83

Утопійці доброзичливо приймають кожного, хто приїжджає до них оглянути їхню країну, особливо того, хто відзначається винятковим талантом або ж знанням багатьох країн, здобутим у далеких подорожах. З цієї причини й наш приїзд був їм приємний. Вони з цікавістю слухають, що діється скрізь у світі. Зрештою, заради торгівлі не дуже часто до них причалюють кораблі. Бо що можна привозити їм, крім заліза? Адже золото й срібло кожний волів би радше вивезти з Утопії. Те, що треба вивозити від них, вони вважають за краще вивозити самі, ніж надавати це право іншим. Бо зацікавлені в тому, щоб докладніше пізнати навколишні народи, та й не втратити досвіду й навиків у мореплавстві.

Про рабів

Рабами утопійці не вважають ні військовополонених (крім тих, кого вони самі взяли в бою у полон), ні дітей рабів, ні, нарешті, тих, кого можна купити в інших народів як рабів. Але вони перетворюють на рабів тих, хто в них заплямується ганебним злочином, або тих, хто в чужоземних містах був засуджений до страти за вчинене ним тяжке злодіяння. Такого роду рабів у них найбільше, бо багатьох з них утопійці купують іноді за дешеву ціну, а частіше одержують безплатно. Усі раби постійно перебувають на роботі, до того ж закуті в кайдани. До рабів — г-своїх земляків, утопійці ставляться суворіше: вони, на їхню думку, є гіршими злочинцями і через те заслужили більшої кари, бо не змогли себе втримати від злочинності, хоч прекрасне виховання належно підготувало їх до чесного життя.

Інший рід рабів становлять працьовиті и бідні трудівники з іншої країни, що приїжджають в Утопію і доброхіть віддають себе в рабство. До них утопійці ставляться доброзичливо й поводяться з ними майже так само м'яко, як з громадянами, лише з тією різницею, що дають їм трохи більше роботп, до якої ті звикли. КОЛИ хтось з нпх хоче виїхати, що трапляється рідко, того не затримують проти волі і не відпускають з порожніми руками.

Хворих, як я сказав, утопійці доглядають дуже дбайливо й докладають усіх зусиль, щоб вернути їм здоров'я за допомогою ліків або відповідної їжі. Мало того, хворих на невиліковні недуги вони втішають як можуть: сидять біля них, розмовляють з ними, подають усіляку допомогу. Зрештою, коли хвороба не лише невиліковна, а й спричиняв постійні страждання, тоді священики й службові особи переконують хворого, що оскільки він уже неспроможний впоратися з будь-якими життєвими обов'язками, став тягарем для себе й інших і, так би мовити, пережив свою смерть, то йому слід не затягувати далі свою біду і погубу, а погодитися відважно вмерти 58, тому що життя для нього стало суцільною мукою. Цей вчинок його буде розумним, бо він смертю перерве не втіхи, а муки, до того ж його вчинок буде благочестивим і святим через те, що він послухається порад священиків, тобто тлумачів волі божої. Ті, кого вони перекопають, позбавляють себе життя добровільно: або голодуванням, або їх присипляють. Якщо ж невиліковно хворий хоче жити далі, то утопійці доглядають його з такою ж відданістю. Вони переконані, що відійти з життя в такий спосіб — це почесна смерть. Якщо ж хтось накладе на себе руку без згоди священиків та сенату, то його ніде не ховають і не спалюють, а із зневагою кидають у якесь болото.

Жінки виходять заміж не раніше вісімнадцяти років, а чоловіки одружуються, коли їм виповниться двадцять два роки. Якщо випадково виявиться, що юнак або дівчина до шлюбу перебували в любовному зв'язку, його і її суворо карають; їм не дозволяють одружуватись, хіба що правитель своєю милістю пробачить їм вину. Батько і мати сім'ї, в будинку яких стався цей ганебний вчинок, наражаються на велику

ганьбу, тому що вони недобросовісно виконали свій обов'язок нагляду за дітьми. За цей вчинок утопійці карають дуже суворо, тому що турбуються про майбутнє наступного покоління. Адже якщо не утримувати людей від безладного любовного співжиття, то подружня любов рідко може з'єднати їх настільки, щоб вони прожили дружно все своє життя і терпіли всі труднощі, які воно приносить.

Далі. При виборі подружньої пари утопійці суворо й точно дотримуються, як нам здавалося, безглуздого й смішного звичаю. Річ у тім, що літня шановна матрона показує там женихові наречену — хай це буде дівчина чи вдова — голою, і, навпаки, якийсь поважний чоловік ставить перед дівчиною голого жениха. Коли ми зганили цей звичай і висміяли його як щось безглузде, утопійці, навпаки, не могли надивуватися неймовірній глупоті інших народів. Якщо йдеться про купівлю мула, кажуть вони, де треба витратити невелику суму грошей, люди бувають дуже обережні. Хоч мул і так майже голий, вони відмовляються його купити, поїш не знімуть з нього сідло і не стягнуть всієї збруї, щоб, мовляв, під цими покровами не було сховано якоїсь виразки. А при виборі дружини, який наперед має визначати щастя чи незгоди в їхньому сімейному житті, вони поводяться так безвідповідально, що всю жінку оцінюють лише по обличчю, яке не набагато більше за ширину долоні, в той час як решта тіла схована під одежею. Ось і одружується парубок, ризикуючи зробити своє життя нещасним, якщо потім помітить у дружини якусь разючу ваду. Адже не всі такі мудрі, щоб звернути увагу лише на вдачу. Зрештою, навіть мудреці не від того, щоб у їхніх жінок духовні прикмети поєднувалися з вродою. У всякому разі, під шатами може ховатися огидна потворність тіла, що здатна цілком відвернути серце чоловіка від жінки, коли вже не буде змоги її здихатись. Якби така бридота трапилася внаслідок якогось нещасливого випадку вже після одруження, то кожному треба коритися своїй долі, а взагалі закони не повинні допускати того, щоб хто-небудь до шлюбу потрапив у пастку. Подбати про це треба було тим більше, що утопійці — єдині із жителів тих країн, які задовольняються однією дружиною. Шлюб у них розривається дуже рідко й не інакше, як смертю; винятком буває перелюбство або нестерпна вдача. У цих двох

випадках сенат дає ображеній особі право одружитися вдруге. Особа ж, винна в перелюбстві, приречена весь свій вік бути з тавром ганьби і в безшлюбності. Ні в якому разі не дозволяють покидати дружину проти її волі, якщо вона пі в чому пе провинилась, а тільки через те, що спіткало її якесь каліцтво. Вони вважають недопустимою жорстокістю покидати когось тоді, коли він особливо потребує втішення, і не виявити твердої п належної вірності до старості, яка приносить хвороби і сама є хворобою. Зрештою, іноді трапляється, що коли вдачі подружньої пари недосить схожі між собою й обидві сторони знаходять собі тих, з ким сподіваються жити щасливіше, ;*о, розлучившись за обопільною згодою, вони беруть повий шлюб. Але це можливе лише за згодою сенату, який пе допускає розлучень, поки його члени разом із своїми жінками не розглянуть справу якнайдокладнішо. Та й у цьому випадку справа не з легких, бо утопііііці знають, що легка надія на новий шлюб ніяк не сприяє зміцненню подружньої любові.

Порушників шлюбних узів карають тяжким рабством. Якщо обидві винні особи були одружені, то скривджені при бажанні можуть покинути перелюбників і взяти шлюб між собою або з ким захочуть. Але якщо хтось із скривджених і надалі любить свою половину, незважаючи на її недостойну поведінку, то закон не розриває шлюбу при наявності в скривдженого бажання супроводити засудженого на тяжкі роботи. Трапляється інколи, що розкаяння одного й щира відданість другого, викликавши співчуття правителя, повертають винуватцю волю. Але за повторний злочин карають уже смертю.

За інші злочини ніякий закон не встановлює ніякої певної кари, але за кожну страшну й ганебну провину кару призначає сенат. Чоловіки напоумляють жінок, батьки — дітей, якщо тільки вони не скоять тяжкого злочину, за який треба карати привселюдно. Звичайно, за найтяжчі злочини винуватців карають рабством. На думку утопій-ців, рабство достатньо суворе для злочинців, та й вигідніше державі, ніж відразу страчувати винних і звільнятися таким чипом від них. Своєю працею вони принесуть більше користі, аніж смертю, та й їхній приклад на довгий час відстрахуватпме інших людей від подібного злодіяння.

Якщо ж і при такому поводженні з ними вони почнуть знову бунтувати і опиратися, то їх врешті-решт убивають, як неприборканих диких звірів, яких ні в'язниця, ні кайдани неспроможні вгамувати. Але тих, що терпеливо зносять свою тяжку долю, не позбавляють надії. Коли ж вони від ДЬвгого страждання порозумнішають і виявлять розкаяння, яке свідчило б, що свідомість злочину гнітить їх більше, ніж кара, то інколи влада правителя або голосування народу може пом'якшити їхнє рабство чи припинити його.

Намовляти до розпусти вважається не меншим злочином, ніж перелюбство. Взагалі утопійці при будь-якому ганебному злочині продуманий намір скоїти злочин прирівнюють до самого злочину. Обставина, що не дійшла до злочину, аж ніяк не може виправдовувати того, хто робив заходи для його здійснення.

Полюбляють утопійці блазнів. Ображати їх вважається великою ганьбою, а потішатися їхньою глупотою не забороняється, бо це, думають вони, виходить на добро самим блазням. Якщо хтось настільки поважний і суворий, що його не смішить жодна витівка або жодне смішне слово блазня, то такій людині не слід доручати турботу про нього. Вони бояться, що не буде достатньо піклуватися той, якому блазень не принесе ні користі, ні розвеселить, хоч розважати людей — єдиний його хист.

Насміхатися з бридкості й каліцтва вважається ганьбою та соромом, але не для того, з кого сміються, а для насмішника, тому що безглуздо дорікати кому-небудь за його ваду, якої він не міг уникнути. Не дбати про природну красу є, на думку утопійців, ознакою лінощів і млявості, так само як доказом ганебної безсоромності вважається вдаватися до рум'ян. З досвіду вони знають, що ніколи вродою жінки не здобудуть прихильності чоловіків у такій мірі, як своєю порядністю й скромністю. Щоправда, дехто захоплюється однією тільки вродою, але прив'язати чоловіка може лише доброчесність дружини та її слухняність.

Утопійці не тільки відлякують громадян суворими карами від злочинів, а й заохочують їх до чеснот, призначаючи почесні нагороди. З цією метою вони ставлять на площі статуї видатним мужам, які мали великі заслуги перед державою, на пам'ять про їхні славетні подвиги, а також для того, щоб слава предків правила для нащадків заохоченням і поштовхом до доблесті. Хто обманом хоче здобути яку-небудь посаду, той позбавляється надії на одержання будь-якої.

Живуть поміж собою утопійці дружно, тому що їхні службовці не зарозумілі й не залякують людей, отож їх називають батьками, і вони справді виправдовують цю назву, їм утопійці виявляють належну пошану, і не доводиться вимагати її насильпо. Навіть сам правитель не відрізняється ні розкішним одягом, ні короною; єдиною йоА відзнакою є жмутик колосків, подібно до того, як відзнакою первосвященика є воскова свічка, яку носять перед ним.

Закопів у них дуже мало, бо для народу з таким суспільним ладом вистачає їх якнайменше. Вони навіть не схвалюють становища, яке є в інших народів, де при наявності безлічі томів законів та їхніх тлумачень немає порядку. Самі утопійці вважають украй несправедливим зв'язувати людей такими законами, кількість яких переважає можливість їхнього прочитання і які такі невиразні, щоб хто-небудь міг їх зрозуміти. Маю того, вони зовсім не визнають адвокатів, які хитромудро розглядають справи та вивертливо тлумачать закони 59. По-їхньому правильним було б, коли кожний сам особисто вів би свою справу і безпосередньо розповів судді те, що намірявся сказати захисникові. Таким чином, буде менше крутійства і легше буде дійти до істини. Поки говоритиме той, кого жоден захисник не навчив лукавства, суддя зможе вміло зважити всі подробиці й допоможе простодушним людям побороти всі викрути хитрунів. Таке становище в судочинстві неможливе в інших народів через наявність купи незвичайно заплутаних законів, а в утопійців кожний тямить у законах. Адже, як я сказав, законів у них обмаль. Крім того, чим простіше тлумачення закону, тим справедливішим вони його вважають.

За їхнім твердженням, закони видаються лише заради того, щоб нагадувати кожному громадянинові про його обов'язки. Тонке тлумачення законів на руку лише дуже небагатьом освіченим, бо тільки небагато можуть їх зрозуміти, в той час як простіший і ясніший смисл законів доступний для всіх. Далі, що стосується простого народу, який становить переважну більшість і найдужче потребує повчання, то йому байдуже — або зовсім не видавати законів, або виданий так тлумачити, що до його смислу можна докопатися лише за допомогою напружених і довготривалих розмірковувань. Простолюдин з його нехитрим розумом не в силі збагнути усіх тонкощів, та й життя йому на це не вистачило б, тому що воно присвячене здобуванню засобів до існування.

Захоплюються оцими їхніми порядками сусідні народи, вільні і незалежні (багатьох з них утопійці колись звільнили від тиранії). Отож ці сусіди звертаються до утопійців з проханням прислати їм службових осіб — одних на рік, інших — на п'ятирічку. Як закінчиться строк, їх з пошаною і похвалою відправляють назад, а з собою знову привозять на батьківщину нових. Звичайно, вдаючись до таких заходів, ці народи виявляють неабияку турботу про свою державу. Якщо її щастя і загибель залежать від вдачі службових осіб, то чи не найрозумніше буде вибирати таких, кого ні за які гроші не можна відвернути від чесного виконання своїх обов'язків? Підкупити утопій-ських службовців — марпа річ, тому що їм незабаром треба повернутися додому. Громадян службові особи пе знають і через те вони не можуть діяти під впливом шкідливого упередження чи ворожнечі. Як тільки ці два лиха — ириятелізм і корисливість — закоріняться в судах, то негайно підривають усю справедливість — найнадійнішу основу держави. Ті народи, які просять утопійців керувати ними, називаються в них "союзниками", а інших, кого прпхилили до себе добродійства ми, вони називають "друзями".

Утопійці не зв'язуються з жодним із народів угодами, які інші народи укладають для того, щоб порушити, а потім їх поновити. "Навіщо здалася угода? — питають утопійці.— Хіба природа не досить міцно

зв'язує людину з людиною? Невже можна подумати, що той, хто зневажав природний зв'язок, буде зважати на слова угоди?"

До такого висновку вони прийшли головним чином через те, що в країнах тієї частини світу угоди й союзи, укладені між правителями, звичайно дотримуються не особливо чесно. Так, в Європі, переважно в тих її місцевостях, де панує християнська віра й релігія, повага до угод священна і непорушна почасти завдяки справедливості і доброті правителів, почасти через пошану і страх перед папами. Вони як самі не беруть на себе нічого такого, чого не виконали б якнайсумлінніше, так і іншим мирським володарям велять усіма способами додержувати своїх обіцянок, а тих, що ухиляються, напоумляють пастирським осудом і суворістю б0. Вони цілком слушно вважають величезною ганьбою відсутність вірності угодам у тих людей, які називають себе вірними 61.

А в тому Новому Світі, який екватор відділяє від нашого не стільки відстанню, скільки іншим життям і звичая-му, ніхто не довіряє угодам. Чим численнішими і священ-нішимп церемоніями супроводиться укладання угоди, тим швидше її розривають. Річ у тім, що неважко знайти в словах угоди привід до крутійства. Інколи текст угоди навмисно так хитромудро пишуть, що ніколи не можна зв'язати договірних сторін настільки міцними узами, щоб їм не вдалося викрутитися й поглузувати з власних зобов'язань. Якби такі хитрощі, а, точніше, обман і шахрайство, виявилися б в угодах приватних осіб, який галас здійняли б бундючні володарі,— мовляв, це святотатство, за яке слід вішати. А ті, хто дає правителям такі поради, ще й чваняться, що це їх заслуга.

З цього можна зробити висновок: справедливість виявляється всього-на-всього чеснотою простих людей, скромною, дуже й дуже далекою від королівської величі. Або ж існують щонайменше дві справедливості: одна з них ли-чить простому народові, ходить пішки й повзе по землі і, зв'язана по руках та ногах, не може перескочити огорожі; друга — привілей правителів; вона величавіша за пародну і

набагато вільніша в рухах, тому що їй усе дозволено, за винятком того, що не вигідно їй самій.

Отже, такі звичаї правителів, які погано додержують угод, є, на мою думку, причиною того, що утопійці не укладають ніяких угод. Якби вони жили тут, то, можливо, змінили б свою думку у цій справі. Хоча їм здається, що навіть якби додержувати угод якнайсумлінніше, то вже погано те, що взагалі усталилася звичка укладати їх. Саме внаслідок цієї звички народи, відділені один від одного на невеликому просторі62 невисоким пагорбом або яким-небудь струмком, уявляють, що вони не зв'язані ніякими природними узами, а народились ворогами та недругами й законно винищують один одного, якщо цьому не стоять на перешкоді угоди. Більше того, навіть після укладання угоди вони не об'єднуються в дружній союз, а залишають за собою можливість грабувати, оскільки в умови угоди не здогадались при її укладанні включити застереження, яке б це забороняло. Утопійці ж, навпаки, думають, що нікого не слід вважати ворогом, якщо він не вчинив тобі ніякої кривди. Узи ж природи сильніші за угоду, та й доброзичливість краще й тісніше з'єднує людей, піж умови угоди.

Про військову справу

До війни утопійці відчувають велпку відразу, як до справи воістину звірячої, хоч у жодної породи звірів вона не є таким частим явищем, як у людини. Всупереч звичаю майже всіх народів, вони вважають, що немає нічого неславнішого від слави, здобутої на війні. Незважаючи на це, вони у визначені дні наполегливо вправляються у військовому ремеслі, причому не лише чоловіки, а й жінки. І робиться це тому, щоб не виявилось у них нездатних до війни, коли виникне необхідність воювати. Все ж вони не починають війни безпідставно, а лише в тому разі, коли доводиться захищати свої рубежі чи проганяти ворогів, які вторгнулися в країну їхніх друзів, або коли, змилосердившись над якимсь народом, гнобленим тиранією, доводиться своїми силами визволяти його від гніту тирана й від рабства, керуючись почуттям людинолюбства. Зрештою, допомогу друзям утопійці подають не

завжди з метою, щоб захищати їх, інколи також, щоб відомстити за заподіяні їм кривди. Але діють вони так лише в тому випадку, якщо покривджені ще до початку війни звернулися до них за порадою, а вони, перевіривши справу, вимагали від кривдників відшкодування, але не одержали його. Тільки тоді вони зважуються піти війною на призвідника війни. Так поводяться утопійці, коли вороги, наскочивши, забрали здобич, але далеко лютіше діють тоді, коли купці дружніх народів, де б це не було, під приводом справедливості стають жертвою несправедливого звинувачення, або внаслідок застосування до них несправедливих законів, або через перекручене тлумачення хороших законів. Саме з такої причини виникла війна, яку утопійці вели незадовго до нашого часу на захист нефелогетів проти алаопо-літівб3. Алаополітп нібито на законній підставі (так їм самим здавалось) скривдили нефелогетських купців. Чи вони діяли законно, чи це було безправ'я, у всякому разі, помстою за нього стала дуже жорстока війна, під час якої до сил і ненависті двох воюючих сторін додали свою допомогу й засоби навколишні племена. Як наслідок одні з квітучих народів зазнали сильного потрясіння, інші сильно занепали. Нещастя, що виникали одне за одним, закінчилися нарешті поразкою й поневоленням алаополітів, внаслідок чого вони перейшли під владу нефелогетів (бо утопійці воювали не за себе). До речі, поки держава алаополітів була в розквіті, ніхто не міг з ними зрівнятися в силі та могутності.

З такою жорстокістю утопійці мстять за кривди, навіть грошові, заподіяні їхнім друзям, а за власні відплачуються не такою мірою. Якщо вони зазнають майнової втрати через обман, з якою не зв'язане тілесне насильство, то, поки не одержать відшкодування, виявляють своє незадоволення лише тим, що утримуються від зносин з цим народом. Про своїх громадян утопійці дбають не менше, ніж про союзників, але грошову шкоду союзників вони сприймають важче, ніж власну. Річ у тім, що купці їхніх друзів, втрачаючи частину свого особистого майна, дуже переживають втрату. В громадян Утопії пропадає лише частина державного майна, причому такою, якого вдосталь є в країні і навіть з лишком, інакше вони не могли б вивозити його за кордон. Тому втрати

ніхто не відчуває. Тим-то вони вважають зайвою жорстокістю мстити за майнову шкоду смертю багатьох людей: ні в своєму житті, ні в харчуванні ніхто з них не відчуває наслідків заподіяної шкоди. Проте якщо трапиться, що хто-небудь з їхніх громадян у чужій країні протизаконно зазнає тілесних пошкоджень або його вб'ють, то чи сталося це з вини держави, чи приватних осіб, утопійці досліджують справу через послів і оаснокоюються лише з видачею винуватців, інакше незабарно оголошують війну. Виданих винуватців вони карають смертю або рабством.

Криваві перемоги викликають у них не тільки жаль, а й сором. Вони вважають безглуздям купувати навіть коштовні товари за надмірну ціну. Дуже радіють, коли їм удасться перемогти й приборкати ворогів умілістю та хитрощами; з цього приводу влаштовують тріумф на державні кошти і споруджують пам'ятник, немов після якогось героїчного подвигу. Тільки тоді вони похваляються, що діяли мужньо й героїчно, коли здобудуть перемогу завдяки силі розуму, до чого не здатне ні одне живе створіння, крім людини. Бо, кажуть вони, ведмеді, леви, кабани, вовки, собаки та інші тварини в боротьбі послуговуються лише фізичною силою; більшість із них перевищує нас своєю силою та лютістю, але всі вони поступаються нам щодо розуму та кмітливості.

Під час війни утопійці мають на увазі тільки одне: домогтися насамперед виконання таких умов, прийняття яких зробило б війну зайвою. Якщо ж обставини не дозволяють їм домогтися цього, то вони схиляють ворогів до того, щоб вони самі суворо покарали головних винуватців, аби на майбутнє відстрашити інших від подібного зухвальства. Намічений план дій утопійці спішать виконати якнайшвидше, причому більше дбають про те, як би уникнути небезпеки, ніж про те, щоб здобути собі славу чи похвалу. Тому зразу після оголошення війни вони намагаються потай і одночасно порозвішувати в найбільш видних місцях ворожої країни багато відозв, ствердженних державною печаткою. У цих відозвах вони обіцяють величезну нагороду тому, хто умертвить ворожого правителя, а менші нагороди, але також щедрі, призначають за кожпу голову тих осіб,

імена яких подані у відозвах. Ці особи, на думку утопійців, стоять на другому місці після правителя, як відповідальні за виникнення чварів. Нагороду, обіцяну вбивці, вони подвоюють, коли він приведе до них живим кого-иебудь із заиесеппх до згаданих списків. Також навіть занесених до цих списків вони заохочують діяти проти товаришів, обіцяючи їм ті самі нагороди і на додаток безкарність. Тоді складається таке становище, коли начальники ворогів починають запідозрювати всіх інших, одип одному пе вірять, не дотримуються вірності, живуть у постійному страху і у великій небезпеці. Адже відомо, що часто аначпа частина занесених до списків осіб і в першу чергу сам правитель ставали жертвою зради з боку тих, на яких покладалися найбільші надії. Ось так легко подарунки штовхають людей па будь-який злочин, а утопійці не шкодують грошей, пам'ятаючи, на яку небезпеку наражають зрадників; тому величину ризику стараються компенсувати неймовірно високою винагородою. З тією ж метою вони обіцяють зрадникам не лише незмірну кількість золота, а й прибуткові маєтки на вічне володіння в найбезпечніших місцевостях дружніх країн. Ці обіцянки вони виконують якнайсумлінніше.

Інші народи засуджують цей звичай вдаватися до торгів із зрадниками як прояв жорстокості й душевної ницості. А утопійці, навпаки, ставлять собі його в заслугу, вважаючи, що діють розумно, бо таким чином можуть без жодної битви закінчувати великі війни. До того ж вони називають себе людяними й милосердними, тому що смертю кількох винуватців врятовують життя багатьох безвинних людей (як своїх, так і ворогів), приречених па смерть у бою. Тому юрму простого народу утопійці жаліють не менше, ніж власних громадян, знаючи, що народ не йде на війну добровільно, а гнаний наказамп нерозумних володарів.

Якби, однак, такі засоби підвели, то утопійці сіють і підсилюють незгоду серед ворогів, спокушаючи брата правителя або когось із знаті надією на здобуття влади. Якщо внутрішні чвари вщухають, то вони підбурюють проти ворогіп і втягують до війни сусідні народи,

відшукавши якусь стару статтю договору, яких у королів ніколи не бракує.

Пообіцявши допомогу у війні, утопійці щедро дають союзникам гроші, а своїх громадян посилають воювати дуже рідко, бо кожний з них їм дорогий, і взагалі вони настільки цінують один одного, що нікого із своїх громадян пе погодилися б проміняти навіть на ворожого правителя. Зате золото й срібло, оскільки ці метали зберігаються лише для таких потреб, утопійці витрачають без жалю, тим паче, що якби навіть витратили їх повністю, то їм від цього не жилося б гірше. Крім багатств, що є в країні, утопійці мають ще безмірні скарби за кордоном, і через те, як я сказав раніше, чимало народів є їхніми боржниками. Отже, вопп посилають на війну солдатів, найнятих скрізь, зокрема в заполетівб4, які живуть на схід від Утопії на віддалі п'ятисот мпль. Заполети — народ страшний, грубий, дикий. Вони залюбки живуть у лісах і недоступних горах, серед яких і виросли. Заполети — люди суворого способу життя, звиклі до спеки, холоду та праці, не знають ніяких розкошів, не займаються землеробством, не дбають ні про житло, ні про одяг, а всю увагу присвячують худобі. Живуть вони переважно полюванням і грабіжництвом. Немов народжені для війни, заполети наполегливо шукають можливості воювати; а коли її знайдуть, із запалом ідуть на війну і, виступаючи у великій кількості, дешево пропонують свої послуги пер-шому-ліпшому, хто шукає солдатів. Знають вони в житті лише те мистецтво, яке ширить смерть. Вони завзято, з непідробною вірністю б'ються за тих, кому служать. Проте не зв'язують себе певним строком, а стають на чийсь бік з умовою, що на другий день готові перейти до ворогів, якщо ті дадуть їм більшу платню, однак через день можуть вернутися назад, коли їх запросять, пообіцявши дещо більшу винагороду.

Рідко коли ведеться в тих країнах війна, щоб у тому чи іншому війську не служила значна частина заполетів. Через це кожного дня трапляються такі випадки, коли родичі, найняті тою самою стороною, живуть між собою дуже дружно, а трохи згодом, опинившись у ворожих військах, зустрічаються як вороги. Запекло, забувши про кровну

спорідненість, не пам'ятаючи про дружбу, вони знищують один одного, а до обопільного душогубства штовхає лише та обставина, що їх найняли за мізерну плату різні правителі. Заполети так прив'язані до грошей, що за збільшення щоденної платні на один гріш ладні без вагання перейти на другий бік. Ось так пожадливість швидко ввійшла в їхню плоть і кров, хоч, по суті, вони із своєї служби не мають ніякої користі, бо все, що зароблять кров'ю, витрачають на розваги якнайгіршого гатунку.

Цей народ воює аа утопійців проти кого завгодно, тому що ніде він не одержить більшої винагороди за послуги. Утопійці підшукують для своїх цілей не тільки хороших людей, а й негідників, щоб ужити їх на зло. В разі потреби вони, приманюючи до себе людей обіцянками щедрої винагороди, наражають Л'х на смертельні небезпеки, з яких мало хто вертається для одержання грошей. Але тим, які врятували своє життя, сумлінно виплачують обіцяне, щоб у майбутньому заохотити їх до таких самих сміливих подвигів. Утопійцям байдуже, скільки таких чоловік загине, бо вони виходять з тієї точки зору, що людський рід буде їм вдячний, якщо пощастить очистити землю від усіляких покидьків, від гидкої й нікчемної зграї.

Крім заполетів, утопійці послуговуються військами тих, за кого вони заступаються, а також допоміжними загонами інших друзів. Насамкінець приєднують до них своїх громадян, з-поміж яких ставлять на чолі всього війська одного мужа випробуваної хоробрості. Він має двох заступників; поки він здоровий, вони перебувають на становищі приватних осіб; якщо ж він потрапить у полон або загине, то його заступає один з них, немов за правом спадковості 65, а цього, залежно від обставин, може замінити другий, щоб небезпека, в якій опинився полководець, не викликала сум'яття у війську, бо доля війни дуже мінлива. У кожному місті відбувається набір тих, хто записується в добровольці. Нікого не змушують служити у війську поза межами батьківщини, бо утопійці переконані, що несміливий від природи і сам не виявиться хоробрим, і страхом заразить своїх товаришів. Зрештою, якщо нагряне війна, то таких боягузів, з умовою, що вони здорові, саджають

на кораблі, розподіляючи їх упереміш із відважними громадянами, або розставляють їх там і сям на мурах, звідки не можна втекти. Отже, сором перед своїми, близькість ворога та втрата надії на втечу заглушують у них почуття страху; часто крайня скрута породжує в них відвагу.

Утопійці, з одного боку, не тягнуть нікого із своїх громадян силоміць на війну за кордоном; з другого ж боку, вони не лише не забороняють жінкам супроводжувати чоловіків на військову службу 6б, а й заохочують їх до цього, підбадьорюючи похвалами. Жінок, які вирушили в похід з чоловіками, ставлять у стрій поруч з ними. їх оточують діти, свояки й родичі, таким чином підтримують себе взаємно ті, кого до цього спонукає сама природа. Великою ганьбою вважається, коли чоловік вертається з війни без жінки або син без батька. Тому, коли доходить до рукопашного бою і ворог чинить запеклий опір, тоді довгий і кровопролитний бій ведеться до взаємного винищення. Зазначимо, що утопійці всілякими способами намагаються, щоб не було потреби брати участь у битві їм самим, а прагнуть закінчити війну з допомогою найманих військ; коли, однак, побачать, що їм не минути участі в бою, тоді їх безстрашність не менша від розсудливості, з якою вони уникали бою, поки могли. їхній бойовий запал виявляється не о разу при першому натиску, а сили вони набираються поволі; їхня відвага до такої міри помножується, що поступово в ході тривалого бою вони готові радше загинути всі до одного, ніж накивати п'ятами. Свідомість того, що вдома у кожного в що їсти, а також відсутність тривоги про долю потомства (бо така турбота всюди охолоджує благородні пориви) підносить у них настрій і вселяє віру в перемогу. Окрім того, знання військової справи надає їм упевненості; додають їм хоробрості й правильні погляди, засвоєні змалку завдяки навчанню та розумному державному ладові. Ось чому утопійці не цінять життя так дешево, щоб легковажно його втрачати, і, з другого боку, не дорожать ним настільки, щоб жадібно й ганебно чіплятися за нього, коли честь вимагає пожертвувати ним.

У той час, коли скрізь кипить запеклий бій, найдобірні-ші юнаки, які дали клятву віддати життя, викликають на бій ворожого полководця, кидаються на нього відверто або влаштовують засідку, нападають здалека й зблизька, йдуть на нього довгим і щільним клином, причому на місце втомлених увесь час стають свіжі воїни. Тому рідко буває, щоб ворожий полководець не загинув або не потрапив живцем у полон, хіба що вдалося б йому врятуватися втечею. Якщо утопійці перемагають, то не влаштовують різні переможених, а втікаючих ворогів беруть у полон з більшою охотою, ніж убивають. Ніколи, однак, не переслідують втікачів так, щоб не мати в тилу хоч одного загону під прапором у повному бойовому строю. Утопійці настільки обережні, що коли всі інші частини війська зазнають поразки, а перемогу здобув їх останній загін, то вони радше дозволять утекти всім ворогам, ніж переслідуватимуть утікачів, зчинивши тим самим безлад у своїх рядах. Уже не раз бувало, згадують вони, що вороги, розгромивши основний стрижень їхнього війська, радіючи перемозі, переслідували навсібіч розпорошених утікачів; і тоді утопійці, які у невеликій кількості, вишикувані для підмоги, чекали слушної нагоди, раптово накидалися па ворогів, котрі безладно вешталися, знехтувавши вимогами обережності. Це міняло результат усієї битви, бо певна й безсумнівна перемога вислизала з рук, а переможені, в свою чергу, перемагали переможців.

Нелегко сказати, в чому яскравіше виявляється військова хитрість і обережність утопійців: у вмінні влаштовувати засідки чи в тому, як їх уникнути. Так можна б подумати, що вопи готуються до втечі, тоді як їм це не в голові, і, навпаки, коли мають такий задум, то здається, що

навіть і про це не помишляють. Якщо вони помітять, що опинилися в скрутному становищі як через нечисленність війська, так і через несприятливе положення табору, тоді вночі тишком-нишком відходять або вислизають, застосувавши якісь військові хитрощі, а інколи непомітно відступають удень в такому порядку, що напасти на них при відступі не менш небезпечно, ніж під час наступу. Табір вони укріплюють якнайстаранніше глибочезним і широким ровом, усю викопану землю кидають на внутрішній бік. Для роботи залучають не

поденників, а все виконується руками самих солдатів. Цією роботою зайняте все військо, за винятком тих, що вартують на валу па випадок раптового нападу. Таким чином, завдяки зусиллям багатьох людей, напрочуд швидко завершується побудова великих укріплень, які займають чимало місця.-

Для відбиття ударів утопійці користуються міцною зброєю, зручною для будь-яких рухів і ношення, так що навіть при плаванні не відчувають найменшого тягара. Бо плавати озброєними вони звикли, починаючи з перших військових вправ. За метальну зброю їм правлять стріли, які не лише піхотинці, а й вершники випускають з незвичайною силою та влучністю. В рукопашному бою вони використовують мечі та сокири, рубаючи ними або колючи. Дуже вдало утопійці придумують бойові машини, а після побудування старанно їх ховають, аж до застосування на війні, боячись, щоб з ними ніхто не ознайомився раніше, ніж треба, і щоб не принесли вони більше насмішок, ніж справжньої користі. При побудові машин утопійці дбають насамперед про те, щоб можна було їх легко перевозити і зручно повертати.

Перемир'я, укладеного з ворогами, утопійці дотримуються так свято, що пе порушують його навіть тоді, коли їх до цього штовхають. Ворожої країнп вони не спустошують і посівів не спалюють, більше того, вони турбуються, наскільки це можливо, щоб ні люди, ні коні не витолочили їх, вважаючи, що посіви ці ростуть па їхню користь. І беззбройних утопійці ніколи не кривдять, хіба що це вивідачі. Міста, які їм без бою здалися, вони щадять, навіть завойованих не руйнують, лише вбивають тих захисників, хто противився здачі, а решту віддають у рабство. Мирне населення залишають у спокої. Якщо дізнаються, що хтось радив захисникам здатися, то таким людям виділяють якусь частину майна засуджспих, решту — дарують союзникам. З-поміж самих утопійців ніхто ніякої здобичі не бере.

Закінчивши війну, утопійці накладають воєнні витрати не на союзників, на яких витратились, а на переможених. На цій підставі вони вимагають гроші, які зберігають на випадок подібних воєн, а також

земельні володіння на вічне користування, що дають їм солідні прибутки. Такі прибутки утопійці мають від багатьох народів; виникнувши з різних причин, вони виросли більше ніж до семисот тисяч дукатів 67 щорічно. З метою правління тими народами утопійці щороку посилають до них деяких із своїх громадян під титулом квесторів 68. Хоч ці громадяни живуть там розкішно й видають себе за вельмож, усе ж іще багато грошей залишається для державної скарбниці. Інколи утопійці вважають за краще довірити їх народові. Так вони роблять часто, поки в них не з'явиться потреба в грошах. Але ледве чи буває коли-небудь, щоб вони вимагали повернення грошей повністю. Частину згаданих землеволодінь вони віддають ТИЛІ, ХТО за їхньою намовою брався за небезпечну справу, про яку я розповідав раніше. Коли який-небудь правитель, озброївшись, готується напасти на країну утопійців, вони незабарно з великими силами вирушать йому назустріч, щоб дати бій поза кордонами своєї країни, бо не ведуть війну на своїй землі нерозважно, та й немає такої необхідності, яка примусила б їх пустити на свій острів чужоземне військо союзників.

Про релігії утопійців

Релігіям утопійців властива різноманітність не лише на всьому острові, а й у кожному місті. Бо одні обожнюють сонце, інші — місяць, ще інші — одну з планет. Є й такі, що вшановують як бога, мало того, як найвищого бога, якусь людину69, яка колись вирізнялася своїми чеснотами чи славою. Але далеко більша й найрозумніша частина не визнає нічого такого, а вірить у якесь єдине божество, невідоме, вічне, безмірне, незбагненне, що не піддається людському розумінню й наповнює весь цей світ пе своїм громаддям, а могутністю. Його вони звуть батьком. Йому одному вони приписують початок, зростання, розвиток, зміну й кінець усіх речей; лише йому одному вони віддають божеську пошану. Незважаючи на різницю в релігійних віруваннях, усі інші утопійці згодні із згаданими громадянами в тому, що існує єдина найвища істота, якій ми завдячуємо і створенням усесвіту, і турботою про нього. Всі утопійці називають її рідною мовою однаково — Міт-ра70, але різняться тим, що того самого бога розуміють по-іншому. Кожний

визнає, що хай би ким був той, кого вони вважають найвищим божеством, у нього одна й незмінна природа, і тільки його божественній могутності та величі за згодою всіх народів приписується верховна влада над всесвітом.

Зрештою, мало-помалу всі відвертаються від різних забобонів і підходять до визнання єдиної релігії, яка, здається, перевищує всі інші розумним змістом. Немає сумніву: інші вірування давно зникли б у них, якби не те, що людям, які намірялися перемінити релігію, не траплялись випадково невдачі. І вони пояснювали їх собі під впливом забобонного страху: мовляв, це сталося не випадково, а було карою божою,— начебто божество, з культом якого вони поривають, мстить за нечестивий намір проти нього. Від нас дізнались вони про ім'я Христа, його вчення, святе життя й чудеса, про не менш дивовижну непохитність стількох мучеників, добровільно пролита кров яких привела до їхньої віри силу-силенну народів на широкому світі. Важко повірити, з якою охотою вони приймали християнську віру: чи сталося це внаслідок якогось таємного божественного навіяння, чи через те, що релігія виявилась дуже близькою до тої єресі, в якої там найбільше прихильників. Щоправда, на мою думку, неабияке значення мала також розповідь про те, що Христос схвалив спільне життя своїх учнів, яке ще досі зберігається у справжніх християнських общинах. Усе ж, які б не діяли тут причини, чимало утопійців прийняло нашу віру й обмилось святою водою. На жаль, серед нас чотирьох (стільки залишилось із шести, бо двоє померло) не було жодного священика. ТИМ-ТО утопійці, хоч і були посвячені в інші таїнства, не удостоїлись тих, які в нас здійснюють виключно священики. Вони розуміють ці таїнства й сильно прагнуть прилучитися до них. Мало того, вони із запалом обговорювали між собою питання, чи може хтось, вибраний з їхнього числа, дістати сан священика без направлення до них християнського єпископа. І вони, мабуть, хотіли обратп такого, але, коли я покидав острів, ще не обрали. Навіть ті, кому не до душі християнська віра, нікого від неї не відстрашують і не переслідують її прихильників. Лише одного з ревнителів нашої віри покарали, коли я там був. Цей чоловік, який тільки-но прийняв хрещення, всупереч нашій пораді, почав з більшим

запалом, ніж глуздом, привселюдно розводитися про віру Христову. Причому він до такої міри розпалювався, що нашим обрядам давав перевагу перед їхніми, та й взагалі засуджував їхні. Він кричав, що всі вони поганські, а їх прихильників називав нечестивцями й святотатцями, яких треба покарати вічним вогнем. Він довго проповідував таке, поки його не спіймали, обвинуативши не в зневазі релігії, а в підбурюванні народу, і засудили на вигнання. Примітно, що серед найдавніших утопійських законів в такий, згідно з яким ніхто не повинен зазнавати переслідування через свої релігійні погляди. Річ у тім, що Утоп, дізнавшись на самому початку про те, що до його прибуття тубільці вели між собою безперервні релігійні війни, і помітивши, що розсварені секти нарізно воювали за батьківщину, скористався розбратом і переміг їх усіх. Здобувши перемогу, він насамперед видав закон про те, що кожному дозволяється сповідувати релігію, яка йому до вподоби. Якщо ж хто-небудь задумає навертати на свою релігію інших, хай це робить, аби тільки робив це спокійно й лагідно, за допомогою переконування, не підриваючи при тому поваги до інших релігій; якщо ж не зуміє переконати умовлянням, то не сміє вдаватися до насильства й брудної лайки. Того, хто надто зухвало сперечається в релігійних питаннях, утопійці карають вигнанням або рабством.

Закоп про релігійну свободу Утоп запровадив не лише з уваги на необхідність підтримати внутрішній мир, який, як він бачив, дуже підривали безупинна боротьба й непримиренна ворожнеча, а також тому, що вважав таку постанову корисною для самої релігії. Що стосується релігії, то він не зважився винести якусь необдуману ухвалу, неначебто сумніваючись, чи бог часом не підказує людям різні релігійні вірування, бажаючи, щоб вони в різний спосіб йому поклонялися. У всякому разі, Утоп вважав недоречним і нахабним погрозами та силою змушувати інших, щоб вони визнавали правдивим те, в що ти віруєш. Коли допустити, що тільки одна релігія правдива, а всі інші фальшиві, то, за передбаченням Утопа, істина зрештою випливе й виявиться сама собою; а станеться це, якщо діяти розумно й помірковано. Якщо ж боротпся за істину із зброєю в руках і за допомогою бунтів, то найкраща й найсвятіша релігія загине від найбезглуздіших забобонів, як

пропадають посіви серед тернів та кущів (адже най-підлішим людям властива найбільша впертість). Через це релігійне питання Утоп залишив невирішеним і дозволив, щоб кожний мав право вірувати, в що захоче. Проте він суворо й беззастережно заборонив будь-кому втрачати гідність людської природи до такої міри, щоб думати, начебто душа гине разом з тілом71 і що світ існує без втручання з боку провидіння. Тому утопійці вірять, що иісля земного життя за провини призначено кари, а за доброчесність встановлено нагороду. Того, хто має протилежні погляди, не вважають навіть за людину, бо він принизив високу природу своєї душі, зрівнявши її з нікчемною звірячою плоттю. Такому відмовляють у праві називатися громадянином, бо він, якби його не стримував страх перед карою, зневажав би всі звичаї й порядки. Адже хто може сумніватися, що людина, яка не боїться нічого, крім законів, і не визнає нічого поза своїм тілом, догоджаючи лише своїм самолюбним пристрастям, не спробує тайкома обійти хитрощами державні закони своєї батьківщини або силоміць їх переступити. Людині з такими поглядами утопійці не виявляють ніякої пошани, не висувають її на жодну посаду, не дають ніяких громадських доручень, а всюди нехтують нею як створінням нікчемним і бездарним. Зрештою, її не карають, оскільки утопійці переконані, що почуття не підвладні волі людини. Разом з тим вони нікого не змушують погрозами приховувати свої погляди й не допускають лицемірства та брехні — пороків, яких вони страшенно ненавидять. Усе ж вони забороняють такій людині захищати свою думку, щоправда, лише перед юрбою, зате не тільки дозволяють, а й заохочують висловлювати свої погляди перед священиками і поважними мужами, впевнені, що безумство нарешті відступить перед доказами розуму.

Є там чимало й інших, яких не переслідують, бо вони пе вважаються людьми поганими й по-своєму не зовсім позбавлені глузду. Ці знову допускають протилежну помилку, бо твердять, що душі тварин існують вічно. Правда, вони визнають, що їхні душі за своїм достоїнством пе можна порівняти з нашими і тварини не призначені для однакового з нами щастя. Майже всі утопійці вважають безперечною істиною, що душі людей після смерті жде безмежне щастя, тому співчувають усім

хворим, але смерті нічиєї не оплакують, хіба тільки тоді, коли бачать, як хтось розстається з життям неохоче і з тривогою. Річ у тім, що вони вважають це поганою призвісткою,— мовляв, така душа боїться, бо сповнена докорів сумління, передчуває в якийсь таємничий спосіб близьку кару. До того ж їм здається, що богові не буде милим ирихід того, хто не біжить з радістю на його заклик, а тягнеться проти волі й опирається. Дивлячись на таку смерть, вони жахаються й тому виносять покійників із смутком і мовчки, тіло закопують у землю, помоливши сь, щоб бог був милостивий для них і в милості своїй пробачив їм їхні провини.

Навпаки, ніхто не оплакує того, хто помер бадьорим і сповненим доброї надії. Похорон таких людей супроводять співом. Гаряче доручають душі померлих богові, нарешті тіло спалюють більше з ознаками пошани, ніж із скорботою, а на місці поховання споруджують колону з викарбу-вапим на ній написом на честь померлого. Повернувшись додому, вони розповідають докладно про вдачу і вчинки покійника, і жодна сторінка його життя не згадується так часто і так охоче, як його радісна смерть. Таке згадування про стійкість померлого служить, на думку утопійців, для живих дуже дійовим заохоченням до доброчесного життя; заодно вони вважають, що такий обряд є вельми приємний для померлих. Померлі, як вопп гадають, беруть участь у цих розмовах, хоч вони незримі через слабий зір у людей. Справді-бо, не лнчпть блаженним душам не мати змоги пересуватися куди завгодно, та й невдячністю з їхнього боку було б відмовитися від бажання побачити своїх друзів, з якими за життя зв'язувала їх взаємна любов та відданість; ці почуття, на погляд утопійців, як і інші властивості характеру, після смерті швидше збільшуються, ніж зменшуються. Отже, вони вірять, що померлі перебувають серед живих, слідкуючи за їхніми словами та вчинками 72. Тим-то, покладаючись на таких захисників, утопійці жвавіше беруться за роботу, а віра в присутність предків утримує їх від таємних ганебних учинків.

Ворожіння та різні забобонні способи пророкування, яким інші пародії надають великого значення, утопійці зневажають і висміюють.

До чудес, котрі відбуваються без будь-якої допомоги природи, вони ставляться з пошаною, вбачаючи в них дії, що свідчать про присутність божества. Вопи твердять, що і в їхній країні часто бувають такі чудеса. Іноді у важливих і скрутних випадках утопійці влаштовують публічні молебні з твердою вірою в їх чудодійну силу і домагаються бажаного.

Утопійці вважають, що споглядати природу і потім прославляти її — справа, мила богові. Однак б досить багато людей, які під впливом релігії нехтують науками, не прагнуть до знання; в них немає ніякого дозвілля, вони вирішили заслужити майбутнє блаженство після смерті лише громадською діяльністю та добрими вчинками на благо інших 73. Так, одні з них доглядають хворих, інші ремонтують дороги, чистять рови, лагодять мости, копають дерен, пісок, носять камені, рубають дерева, возять до міст підводами дрова, зерно тощо; коротко кажучи, вони роблять добрі послуги не лише державі, а й приватним особам, виявляючи більшу наполегливість і слухняність, ніж раби. Вони охоче й весело беруться до будь-якої роботи, неприємної, тяжкої і брудної, від якої багатьох людей звичайно відлякує виснажлива праця, відраза та сумнів у її доцільності. Вони турбуються про дозвілля для інших, а самі, віддаючись роботі, працюють, не вимагаючи за це для себе ніякої вдячності, не гудять способу життя інших і не вихваляють свій. Чим більше вони працюють, наче раби, з тим більшою пошаною ставляться до них співвітчизники.

Серед тих, що віддають свої сили громадському добробуту, є дві школи. Одна — це безшлюбні представнпки, які не тільки відрікаються від насолод кохання, а й утримуються від споживання м'яса, деякі — взагалі від тваринної їжі. Знехтувавши утіхами земного життя як шкідливими, вони прагпуть лише до майбутнього 8а допомогою праці в поті чола; в надії на швидке досягнення його утопійці зберігають веселість і життєрадісність.

Інші, не менш працьовиті, віддають перевагу шлюбові, ие гребують насолодами земного життя; природа, за їхніми словами, вимагає від них праці, а батьківщина — дітей. Вошт не відмовляються від жодної втіхи,

якщо вона не відриває від праці. Люблять вони м'ясо тварин з тої причіїпи, що, на їхню думку, від такої їжі люди стають сильнішими і здатними до будь-якої роботи. Цих утопійці вважають розумнішими, а перших — побожнішими. Якби прихильники иершої школи, віддаючи перевагу безшлюб-пості перед шлюбом і вище цінуючи суворе життя від спокійного, спиралися на докази розуму, то вопи стали б предметом насмішки, та оскільки вони кажуть, що керуються міркуваннями релігійного характеру, то їх за це поважають і цінують. Утопійці дуже уважно слідкують за тим, щоб не висловлюватись необачно про будь-яку релігио. Особливо це стосується тих, яким утопійці дають своєю мовою назву "бутрески" 74; це слово можна перекласти латинським "релігійні".

Священики в Утопії відзначаються особливим благочестям, і тому їх дуже мало. В кожному місті не більше тридцяти, тобто за числом храмів. Але коли військо вирушав на війну, тоді сім священиків ідуть разом з ним, і стількох же обирають тимчасово на їхні місця. Повернувшись з війни, вони займають свої попередні посади, а їх заступники перебувають тимчасово в свиті первосвященика і по черзі вступають на місце тих, які вмирають. Очолює всіх первосвященик. Священиків обирає народ75 і при тому, як і інших службових осіб, таємним голосуванням для забезпечення безсторонності. Обраних висвячує колегія священиків. Вони відправляють богослужіння, займаються релігійними обрядами і є, так би мовити, наглядачами за чистотою звичаїв. Великою вважається ганьбою, коли вони викличуть когось до себе з приводу його не досить пристойного життя й винесуть догану.

Зрештою, як обов'язком священиків є умовляти і попереджати, так обов'язком правителя та інших службових осіб — приборкувати й карати злочинців. Священики також не допускають до участі в богослужіннях тих, кого вони визнають невиправними негідниками. Ніякої нари утопійці не бояться так, як цієї. Покарані в такий спосіб укриваються найбільшою ганьбою, мучаться від таємного релігійного страху, до того ж їхня особиста свобода ненадовго забезпечена. Якщо вони спішно не

доведуть священикам свого розкаяння, то їх хапають, і сенат карає їх за безчестя.

Священики навчають дітей та юнаків 7б, причому турбуються куди більше про виховання чесності й доброчинності, ніж про їхні знання; вони докладають багато зусиль для того, щоб вселити з самого початку в ще ніжні і піддатливі душі дітей здорові погляди для збереження держави. Запавши в душі малечі, ці думки супроводять потім уже дорослих упродовл: усього життя й приносять велику користь для захисту державного устрою, який занепадає саме від вад, що є наслідком неправильних поглядів.

Священиками можуть бути її жінки, бо і їх допускають до священицького сану, але жінок обирають рідше її притому лише вдів літнього віку. За священиків виходять заміж найкращі жінки країни. Взагалі жодну службову особу не поважають в Утопії більше, піж священиків, і до такоТ міри, що в разі здійснення якогось ганебного вчинку священики не підлягають ніякому громадському суду, а їх полишають тільки богові та власному сумлінню. Бо утопійці вважають, що не годиться торкатися смертною рукою того, хто, нехай би він був і злочинцем, посвячений богові, немов свята жертва. Додержуватися цього звичаю утопійцям тим легше, що священиків у них дуже мало, та й вибирають їх дуже уважно.

Адже рідко коли може трапитися, щоб той, кого вибрано з-поміж найкращих і прийнято у високий сан з уваги на його доброчесність, міг скотитися так низько й вкритися неславою. Якщо навіть допустити такий випадок (бо людська природа химерна), все ж немає потреби боятися, щоб священики могли призвести державу до загибелі, тому що їх дуже мало і в них немає ніякої влади, а є тільки пошана. Утопійці тримають обмежену кількість священиків саме для того, щоб їхній сан, до якого ставляться тепер з великою шанобою, не втратив своєї ціни, коли б став доступним для багатьох. Особливо складним завданням вважають утопійці знайти більшу кількість таких хороших людей, які відповідали б цьому сану, що вимагає неабияких чеснот.

Не меншу пошану, ніж у себе вдома, утопійські священики мають серед інших народів. Це добре видно з того, звідки воно, на мою думку, пішло. Річ у тім, що, коли точиться бій між військами, священики, тримаючись осторонь, але не дуже далеко, стоять навколішках у святковому вбранні, простягаючи руки до неба. Вони моляться перш за все за загальний мир, потім за перемогу своїх бійців, але без кровопролиття з обох сторін. Коли військо утопійців перемагає, священики кидаються в гущу битви і не допускають до різні переможених. Ворогам досить поглянути на священиків і звернутися до них за порятунком, щоб урятувати собі життя; доторк до довгополої одежі священиків, яка тріпоче на вітрі, захищає також і майно від безправ'я, зв'язаного з війною. Тому всі сусідні народи ставляться до них з пошаною і так дуже цінують їхню велич саме з тієї причини, що священики не менш часто врятовували своїх громадян від ворогів, ніж ворогів від своїх громадян. Адже відомо, що були навіть такі випадки, коли їхнє власне військо починало відступати і в розпачі пускалося навтьоки, а вороги рвалися до різні й грабунку; саме тоді, завдяки втручанню священиків, припннялася кровопролитна січа, обидва війська розборонялися, народи мирилися й укладали між собою мир на справедливих умовах. Ніколи не бувало такого дикого, жорстокого, варварського народу, який не вважав би особу уто-пійського священика за недоторкану й святу.

Перший і останній день місяця та року утопійці святкують урочисто. Рік поділяють на місяці, обмежуючи їх обертанням Місяця, а рік визначають кругооборотом Сонця. Перші дні місяців вони звуть своєю мовою цинемерни-ми, а останні — трапемерними 77. Ці слова можна перекласти як "початкові свята" й "кінцеві свята".

В Утопії височать чудові храми; вони не лише прекрасно побудовані, а й вміщують велику кількість народу. Це пояснюється тим, що храмів там небагато. Всі вони, однак, напівтемні. За словами утопійців, справа тут не в невмінні будівельників,— так радять священики, які твердять, що надмірне світло розпорошує увагу, а скупе і, так би мовити, невиразне сприяє зосередженості й Посиленню побожності.

Хоч серед населення Утопії немає однієї загальної релігії, все ж її види, незважаючи на їхню різноманітність і численність, кожний по-своєму прямує до однієї мети — вшанування божественної природи. Тому в храмах не видно і не чути нічого такого, щоб не пасувало до всіх релігій взагалі. Якщо в якій-небудь релігії в притаманні їй обряди, то кожний віруючий виконує їх у стінах свого дому, а громадські богослужіння відправляються в такий спосіб, щоб вони не суперечили жодному з приватних. Тому в храмах не видно ніяких зображень богів, щоб кожний віруючий мав змогу уявляти собі бога в будь-якому вигляді, відповідно до змісту своєї релігії. Звертаючись з молитвою до бога, утопійці не називають його якимось особливим іменем, крім Мітри. Під цим іменем вопи одностайно визнають єдину природу божественної величі, якою б вона не була. Всі молитви в них так складені, що кожен може їх говорити без зневажання своєї віри.

Отже, в кінцеві свята утопійці натщесерце збираються ввечері у храмах, щоб подякувати богові за щасливо прожитий рік чи місяць, останній день якого є святом. Наступного дня, тобто в початкове свято, вони вранці сходяться в храм, щоб разом просити про щастя та добробут у наступному році або місяці, який починають таким святом на добру прикмету.

А в кінцеві свята, до того як піти в храм, жінки вдома падають до ніг чоловіків, діти — до ніг батьків і признаються, що прогрішили, вчинивши щось непристойне чи недбайливо поставившись до своїх обов'язків, а тоді просять прощення за свої провини. Таким чином, будь-яка хмаринка домашніх чвар, яка затьмарювала сімейну злагоду, розвіюється від такого вибачення, і всі можуть брати участь у богослужінні з чистою і ясною душею; бо було б святотатством, якби хто-небудь брав участь у ньому з нечистим сумлінням. Тим-то ті, які усвідомлюють за собою ненависть або гнів проти когось, не йдуть на богослужіння, поки не помиряться й не очистять серця від злоби, тому що бояться швидкої і тяжкої кари.

Коли заходять у храм, то чоловіки йдуть праворуч, а жінки — ліворуч. Потім вони розміщаються так, що чоловіки кожного будинку сідають перед батьком сім'ї, а мати сім'ї займає місце позаду ряду жінок. Це робиться для того, щоб поза домом за поведінкою молодого покоління стежили ті, чия влада й вимогливість керують молодими вдома; вони також ретельно дбають про те, щоб молодші сиділи в храмі упереміш із старшими, бо інакше діти, доручені дітям, проводили б час у дитячих пустощах, у той час як вони повинні пройнятися побожним страхом до Всевишнього, який є головним і майже єдиним заохоченням до доброчесності.

Утопійці не заколюють для жертвоприношень ніяких тварин — адже, на їхню думку, бог подарував у своїй доброті життя тваринам, щоб ті жилп, а не для того, щоб тішитись їхньою кров'ю та вбиванням. Віруючі палять ладан та інші пахощі; крім того, приносять багато воскових свічок. Щоправда, вони знають, що це, так само як і молитви людей, зовсім не потрібно природі божества, але їм подобається такий невинний спосіб виявлення пошани. До того ж вони відчувають, що ці пахощі, світло, а також релігійні обряди в якийсь дивний спосіб підіймають настрій і спонукають ще з більшою охотою поклонятися богові. Народ у храмі одягнений в білі шати 78; священик вдягає на себе різноколірне вбрання предивної роботи і прекрасного вигляду, з тканини не дуже дорогої, не гаптованої золотом і не прикрашеної рідкісними камінцями, але вміло й майстерно вишитої різними пташиними пір'їнами 70; вартість такої роботи не може зрівнятися ні з якою цінною тканиною. До того ж, за твердженням утопійців, в пір'ї й пуху цих птахів, а також у певному порядку, в якому вони розміщені на вбранні священика, приховано таємничий сенс. Священики тлумачать його як такий, що повинен нагадувати про добродійства, які приносить уто-пійцям бог, і про необхідність побожності з їхнього боку та про їхні взаємні обов'язки.

Як тільки священик у такому вбранні вийде із святилища, всі незабарно падають ниць, виявляючи цим свою шану, причому скрізь панує така глибока мовчанка, що сам вигляд усього цього проймає душу

незбагненним страхом, неначе від присутності якогось божества. Потім усі, полежавши трохи долі, на знак, поданий священиком, підводяться. Відтак співають хвалу богові й упереміш грають на музичних інструментах здебільшого іншого вигляду, ніж ті, якими користуємося ми. Багато з цих інструментів своїм приємним звучанням переважає вживані у нас, а деякі не можна навіть порівняти з нашими. В одному утопійці, безперечно, значно перевищують нас: вся їхня музика, як органна, так і вокальна, дуже точно відтворює й висловлює природний стан душі; звук повністю пристосований до змісту, чи йдеться про молитву, чи радість, прохання, тривогу, сум, гнів; мелодії настільки достовірно передають зміст, що музика їхня в дивний спосіб хвилює, проймає й запалює серця слухачів.

Насамкінець священик, а також народ урочисто проказують святкові молитви. Вони складені так, що хоч читають їх усі разом, але кожний зокрема може віднести їх до себе. У цих молитвах усі, як один, визнають бога творцем і правителем світу, джерелом усіх благ і дякують йому за одержані добродійства. Особливо ж дякують за те, що милістю божою вони живуть у найщасливішій державі й сповідують таку релігію, котра, як вони сподіваються, є найправдивішою із усіх. Якщо ж віруючий помиляється в чомусь або якщо існує якийсь інший державний устрій, кращий від їхнього, а також краща віра, і вони миліші богові, то віруючий просить, щоб бог милістю своєю дозволив пізнати це; він ладен іти туди, куди його бог поведе. Коли ж цей вид держави найкращий і ця релігія най-правдивіша, то хай йому бог дасть стійкість, а всіх інших людей спонукає прийняти ті самі основи життя й приведе до тих самих уявлень про бога, якщо тільки незбагненну волю божу не тішить розмаїття релігійних вірувань. Нарешті, утопієць молиться, щоб бог прийняв його до себе після легкої смерті, хоч і не зважується визначити, чи це станеться скоро, чи пізно. Щоправда, якщо це не образить величі божої, то утопійцю далеко більше до душі відійти до бога після найтяжчої смерті, ніж вести довге й щасливе життя осторонь від нього. Після цієї молитви віруючі знову падають ниць на підлогу і, згодом підвівшись, ідуть обідати; решту дня вони проводять в іграх та військових вправах.

Я описав вам наскільки міг достовірно устрій цієї держави, який, на мій погляд, є не лише найкращим, а й єдиним, що має всі підстави називатися державою в повному значенні цього слова. Якщо в інших країнах люди, що розводяться про добробут суспільства, турбуються лише про свої особисті вигоди, то тут, де немає приватної власності, люди серйозно зайняті громадськими справами. До речі, таке становище і тут, і там цілком закономірне. Бо якщо йдеться про інші країни, то там кожний знає, що коли він сам про себе не подбає, то, хоч би як процвітала держава, він усе одно загине від голоду. Через це неминуча необхідність змушує кожного більше думати про себе, ніж про народ, тобто про інших людей. Навпаки, тут, де все спільне, ні в кого немає сумніву, що ніхто не знатиме нужди ні в чому, аби тільки він подбав про те, щоб громадські комори були повні. Тут не зіткнешся з несправедливим розподілом суспільного добра, не побачиш жодного бідаря чи жебрака, і хоч ніхто нічого не має, всі, однак, мають багато. Справді-бо, чи може бути краще багатство, ніж позбавлене всіляких турбот, веселе та спокійне життя? Не треба турбуватися, як себе прогодувати, мучитись від жалісливих вимог дружини, боятися бідності для сина, тривожитись про посаг для дочки. Кожний може бути спокійний за щастя своє власне та всіх своїх рідних: дружини, дітей, внуків, правнуків, праправнуків та довгого ряду нащадків, про забезпечення яких знать думає заздалегідь. Далі. Утопійці піклуються не менше про таких, що колись працювали, а тепер стали непрацездатними, ніж про тих, що працюють зараз. Тут я хотів би, щоб хто-небудь зважився порівпяти цю їхню доброзичливість із справедливістю інших народів. Щоб я пропав, коли знайду в них хоч якийсь натяк на справедливість і доброзичливість! Бо що це за справедливість, коли який-небудь дворянин, золотар 80, лихвар чи хтось інший їм подібний, хто взагалі нічого не робить або робить те, що не конче потрібне суспільству, живе в розкоші й сяйві слави, в дармоїдстві або займаючись непотрібною роботою? На противагу їм поденник, візник, ремісник, хлібороб повсякчас виконують таку виснажливу роботу, яку ледве можуть стерпіти в'ючні тварини. До того ж їхня праця настільки необхідна, що без неї жодне суспільство не проіснувало б і року, однак вони мають нужденний прожиток і ведуть

життя таке злиденне, що порівняно з ними становище в'ючаків видається стократ кращим. Адже тварини не працюють так довго, їхній харч не набагато гірший, а для них навіть смачніший, та й немає в них ніякого страху за майбутнє. А людей-трудівників виснажує в теперішній час тяжка й дешева праця, і вбивав їх думка про злиденну старість. Бо щоденний їхній заробіток такий мізерний, що навіть не вистачав їм грошей на потреби того ж дня, а про те, щоб залишалися якісь заощадження на старість, і мови бути не може.

Невже справедлива й вдячна така держава, яка марнотратно роздав стільки дарунків так званим благородним, золотарям та іншим подібним дармоїдам або підлесникам, винахідникам пустопорожніх розваг, зате анітрохи не піклується про хліборобів, вуглярів, робітників, поденників, візників та ремісників, без яких взагалі не може існувати жодна держава? Зловживаючи їхньою працею в розквіті віку, суспільство не згадує про їхні безсонні ночі, забуває про їхні добродійства, а коли вони опиняться в крайній нужді й обсядуть їх хворощі, 8 чорною невдячністю винагороджує їх злиденною смертю. Але на цьому не кінець. Хіба багатії із щоденного куцого заробітку бідняків не відривають якоїсь часточки не тільки за допомогою приватного обману, а й на підставі державних законів? Таким чином, якщо раніше здавалося, що несправедливо відплачувати чорною невдячністю людям, які мають великі заслуги перед державою, то тепер багатії перекрутили це так, що визиск трудового народу узаконили через оголошення відповідних законів81.

Тому, на підставі моїх глибоких роздумувань над усіма державами, які сьогодні процвітають, я, далебі, не бачу в них нічого іншого, як змову багатих, які думають лише про свої ВИГОДИ, прикриваючись імепем та добром держави. Вони вигадують і винаходять усілякі способи та хитрощі, щоб, по-перше, зберегти, пе боячись утратити, те, що вони нагромадили нечесними засобами, і, по-друге, щоб платити якомога менше за невсипущу працю бідарів і визискувати їх. Усі ці хитрування стали вже законом, коли багатії від імені держави, а значить також від імені бідних, впровадили їх у життя. І ці найпідліші самолюби з ненаситною жадобою поділили між собою все те, чого вистачило б для

всіх. Як далеко їм до щастя держави утопійців! Усунувши з ужитку гроші, утопійці докорінно знищили всіляку пожадливість. Від якої безлічі клопотів звільнилися вони, який посів злочинів вирвано з коренем! Кому не відомо, що із знищенням грошей зникнуть з лиця землі обмани, крадіжки, грабунки, суперечки, бунти, душогубства, зради, отруєння, за які карають щодня, але не можуть з ними покінчити. До того ж рівночасно із знищенням грошей зникли б страх, турботи, клопоти, муки, безсонні ночі. Навіть сама бідність, що одна тільки, здається, потребує грошей, негайно зникла б, коли б скрізь усунути гроші.

Щоб це було яснішим, уяви собі якийсь неплідний і неврожайний рік, в який вмерли голодною смертю тисячі й тисячі людей. Я впевнений, що якби наприкінці цього лиха обшукали комори багатіїв, то в них знайшли б такі величезні запаси зерна, що, розподіливши їх між усіма померлими від голоду та виснаження, ніхто не помітив би скупості неба й землі. Так легко можна було б забезпечити всім прожиток, якби не оці блаженні гроші, які нібито були розумно придумані, щоб відкрити доступ до їжі, але, навпаки, тільки заступають дорогу до неї. Не сумніваюся, що багатії теж усвідомлюють це; вони знають, наскільки краще було б не відчувати нестачі чого-небудь потрібного, аніж мати вдосталь багато зайвого; наскільки краще позбутися численних бід, ніж стати заложником багатства. Мені навіть на думку не спадає сумніватися, що весь світ легко й вже давно прийняв би закони утопійсь-кої держави як з уваги на власні вигоди, так і з поваги до Христа-спасителя, який завдяки своїй незмірній мудрості не міг не знати, що для людей найкраще, а по своїй доброті не міг порадити того, що він сам вважав за найкраще. Проте цій переміні на краще стоїть на заваді одна потвора, володарка й мати всіх бід — гордість. Вона вимірює щастя не своїми удачами, а чужими невдачами. Вона навіть не захотіла б стати богинею, якби не залишилось злидарів, над якими можна б їй панувати й глузувати, аби тільки її власне щастя сяяло в порівнянні з їхніми злигоднями, аби тільки, хизуючись своїми багатствами, могла вона мучити злидарів і посилювати їхню біду. Ця Авернсь-ка змія82 обкрутила людські серця і, як риба-прилипа-

ло 83, затримує людей, заважаючи їм вступити на шлях до кращого життя.

Оскільки вона занадто глибоко вкоренилася в людську природу і її нелегко вирвати, то я радий, що принаймні утопійцям пощастило мати державу такого типу, яку я від щирого серця побажав би мати всім. Утопійці в своєму житті додержуються справедливих звичаїв і поклали їх в основу держави не лише дуже вдало, а й навіки, па скільки може передбачити людський розум. Вони знищили в себе вдома разом з іншими вадами коріння честолюбства й громадянських чвар, їм не загрожує небезпека страждати від внутрішнього розбрату, від якого загинула сила-силенна захищених міст разом з їхніми багатствами. А якщо громадяни живуть у злагоді в державі з розумним суспільним ладом, то тоді заздрість сусідніх правителів не може похитнути або потрясти таку державу (до речі, вороги вже давно не раз пробували це зробити, але завжди одержували належну відсіч).

Коли Рафаїл закінчив свою розповідь, я подумав, що чимало звичаїв і законів того народу явно недоречні; йдеться тут не лише про спосіб ведення війни, обряди та вірування, а й про інші їхні установи, особливо про те, що є головною підставою всього їхнього суспільного ладу, тобто про спільне життя й харчування при відсутності грошового обігу. Одне тільки це цілком знищує всіляку знатність, пишноту, блиск, величність, які, на думку всіх, становлять справжню прикрасу й славу держави. Але я знав, що Рафаїл втомився від розповіді, та й не було в мене певності, чи він зможе терпляче сприймати заперечення, бо я саме згадав, як він ганив людей, які бояться, що їх вважатимуть недолугими, коли вони не знайдуть у міркуваннях інших чогось такого, з чого можна було б поглузувати. Тому я похвалив устрій утопійців, узяв Рафаїла за руку й повів у будинок повечеряти, попередивши, що в нас буде ще час глибше обміркувати порушені питання й довше порозмовляти. О, якби це коли-небудь сталося! А втім, я особисто не можу погодитися з усім, що розповів цей, безперечно, дуже освічений чоловік і досвідчений знавець

людської природи, одпак охоче визпаю, що в державі утопійців є чимало такого, чого я радше побажав би мати нашим державам, ніж вірю, що це станеться.

Кінець пополудневої розповіді Рафаїла Гітлодея про закони та звичаї острова Утопії, відомого досі небагатьом, в переказі славетного й дуже освіченого мужа, пана Томаса Мора, лондонського громадянина й шерифа.

Кінець

КОМЕНТАРІ

Лист Томаса Мора Петру Бгідію

'Петро Егідій (1486—1533) — латинізоване прізвище Пітера Гіллеса, бельгійського гуманіста, друга Томаса Мора. Егідій займав високі посади в Антверпені, здобув славу як видавець творів класиків античиої літератури і сучасних йому письменників.

2 Рафаїл — мова про Рафаїла Гітлодея (особа вигадана), який нібито розповів Т. Мору і П. Егідію про своє п'ятирічне перебування на острові Утопія. Ім'я Гітлодей утворене Мором від двох грецьких слів: £>ФА,оз — "балаканина", "бридня" і аяіоз — "досвідчений", "бувалий", тобто "досвідчений балакун".

3 Іоанн Клемент — Джон Клемент (пом. у 1572 р.); виховувався в сім'ї Т. Мора й одружився з його приймачкою. Деякий час працював у Оксфордському університеті, потім займався лікарською практикою в Лондоні.

4Амауротський міст на річці Анідр — про цей міст та річку мова йде в другій книзі "Утопії".

5 Грецька приказка; в оригіналі вона подана грецьким шрифтом.

УТОПІЯ Книга перша

1 У травні 1515 р. на пропозицію лондонських купців Томас Мор увійшов до складу королівського посольства, що вирушало у Фландрію для залагодження конфлікту, який виник між англійським королем Генріхом VIII та іспанським принцом Карлом (майбутнім імператором Карлом V) у зв'язку а тим, що Карл, заручений із сестрою Генріха, відмовився від шлюбу. У відповідь на це ображений Генріх заборонив англійським купцям експортувати вовну в Нідерланди (про торгівлю нею було укладено при Генріху VII відповідні договори в 1496 і 1506 рр.), а фламандським купцям було заборонено ввозити в Англію фламандські тканини. Переговори проходили в Брудге, були складними, але арепь тою закінчилися успішно: торгівля між Англією й Нідерландами відновилась.

2 Кутберт Тунсталл (1474—1559) — визначний англійський державний діяч і церковний сановник, друг Мора й Бразма Роттер дамського.

3 Т. Мор вряди-годи пересипає свій твір латинськими прислів'ями та приказками, почерпнутими із збірника "Адагії", укладеного і виданого Еразмом Роттердамським у 1500 р.

4 Брудге — в той час столиця Західної Фландрії (пиині одне з міст Бельгії).

5 Георгій Темсіцій (пом. у 1536 р.) — бельгійський сановник і письменник, ігумен монастиря в Касселі на півночі Франції.

6 Петро Егідій — див. комент. 1 до листа Томаса Мора Петру Егідію.

7 Т. Мор виїхав з Англії 12 травня 1515 р. і був у відрядженні більше п'яти місяців.

8 Палінур — стерничий Енея; тут у значенні "бувалий моряк".

9 У л і с с — інакше Одіссей (Улісс — латинська форма імені Одіссея), герой поеми Гомера "Одіссея".

10 Платон (427—348 рр. до п. е.) — давньогрецький філо-соф-ідеаліст. Подорожуючи, відвідав Єгипет, Персію, Італію, Сіці-лію та інші країни. У діалозі "Держава" описав ідеальний державний устрій з метою втілити свій проект у життя.

11 Гітдодей — див. компт. 2 до листа Томаса Мора Петру Егідію.

12 Анней Сенека (бл. 4 р. до н. е.—65 р. н. в.) — римський письменник і філософ, вихователь імператора Нерона. Представник стоїцизму.

13 Тулій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.) — видатвий римський оратор, письменник і державний діяч. В уста Гітлодея Т. Мор уклав власну оцінку римської літератури.

,4Америго Веспуччі (1451—1512) — флорентійський мореплавець, який чотири рази відвідав Повий Світ і дав перший його опис. Його іменем названа Америка. "Подорожі" Вес путчі були надруковані в 1507 р. їх, очевидно, читав Т. Мор.

15 Йдеться про фортецю в Кабо Фріо в Бразілії. Під час четвертої подорожі А. Веспуччі в 1503—1504 рр. декілька чоловік з його екіпажу залишились у Бразілії.

16 Вислів з епопеї римського поета Аннея Лукана (39—65) "Фарсалія" (VI, 819).

17 Подібно мав висловитись давньогрецький філософ Анаксагор (V ст. до н. е.). Він, будучи при смерті, па запитання друзів, чи не бажає бути похованим на батьківщині (в місті Клазомени), відповів: "Немає ніякої необхідності, бо дорога на той світ зві-цусщ однакова".

,в Тапробана — острів у Індійському океані, який згадували римські автори Пліши Старший і Помповій Мела; тут ідеться, очевидно, про острів Шрі Ланка.

19 Калік у т (нині Калікаш) — морський порт в Індії на Малабарському узбережжі (не плутати з Калькуттою). Сюди в травні 1498 р. прибув Васко да Гама.

З ви щепа веденого опису виходить, що Т. Мор локалізує острів Утопію десь між Індією й Південною Америкою.

70 С к і л л а (Сцілла) — в давньогрецькій міфології потвора, яка разом з іншою потворою — Харібдою, проживаючи на скелях по обох боках Мессінської протоки, що між Італією і Сіцілією, нападала на мореплавців і знищувала їх.

21 Нелепо — в давньогрецькій міфології одна з гарпій — міфічних страховиськ з обличчям дівчини, тілом шуліки і величезними кігтями.

33 Лестригони — міфічне дике плем'я велетнів-людожерів, яке згадується в "Одіссеї" Гомера (VII, 77—132).

"Багряноносці — так називали царів римські автори Ціцерон, Гора цій, Овідій.

34 Прислів'я, взяте Т. Мором з "Адагій" Бразма Роттердам-ського.

35 Про суспільний консерватизм і небажання міняти що-небудь у державному устрої мова йде в Арістотелевій "Політиці" (II, 5).

36 Король Генріх VII, намагаючись поповнити державну скарбницю, спорожнілу внаслідок воєн, наклав на населення Англії великі податки. В 1491 р. жителі графства Корнуелл, що в північно-західній частині Англії, повстали і пішли на Лондон, але зазнали поразки.

27 Джон Мортон (1420—1500) — англійський державний діяч, який відіграв визначну роль у війні Білої й Червоної троянд, архієпископ Кентерберійський, лорд-канцлер Англії при Генріху VII. В його домі декілька років прожив Т. Мор, коли був ще хлопцем.

38 Імовірно, мається на увазі облога французького міста Булоні Генріхом VII у 1492 р.

29 Йдеться, очевидно, про швейцарських найманців, які прибули до Франції у 1515 р.

30 Саллюстій Крісп (86—34 рр. до н. е.) — римський історик, автор "Змови Катіліни", "Югуртинської війни" і "Листів до Цезаря". Цитата з твору "Змова Катіліни" (розд. 16).

31 Т. Мор має на увазі в історії Стародавнього Риму військові перевороти від панування імператора Коммода (180—192) до Гор-діапа III (238—244); в історії Карфагена бунт найманого війська в 243—241 рр. до н. е.; в історії сірійського царства Селевкідів (312—64 рр. до н. е.), заколоти найманців.

82 Про велику кількість овець в Англії в той час згадується в "Листах темних людей", гострій сатирі па схоластів, обскурантів, священиків (II, лист 16), яка вийшла у світ у 1515—1517 рр.

33 Це місце майже у дослівному перекладі наводить К. Маркс у своєму "Капіталі". (Дпв.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 693, прим. 221а).

34Олігополія — право небагатьох на торгівлю; термін, утворений Мором на зразок терміна "монополія" і складається з давньогрецьких слів bkiyat, — "небагато" і яшАєсо — "торгую".

35 Найвище право — найвища несправедливість (Ціцероп. "Про обов'язки", II, 10) — вислів, який став крилатим.

36 Римський полководець Т. Man лій Торкват наказав у 340 р. стратити власного сина за те, що той під час війни римлян з латинянами, всупереч забороні батька битися поза бойовим строєм, вступив у бій з ворожим воїном.

37 Стоїки — представники стоїцизму — однієї з головних шкіл у давньогрецькій філософії еллініетичного періоду. Одне з їхніх парадоксальних положень звучало так: "Усі провини рівні між собою, всі злочини нечестиві; однаково винен той, хто задушив півня, коли в цьому не було потреби, як і той, хто задушив свого батька".

38 Ісход, 20, 13; Матф., 5, 21.

39 Ісход, 22, 1—9.

40 Новий закон милосердя — тобто християнське євангеліє.

41 Полілерити — народ, який колись нібито жив у Персії (сьогодні Іран); назва штучна, утворена з двох грецьких слів: яоАл>£ — "час л енний" і Ад)^о£ — "балаканина", тобто "багатоба-лакуни".

42 Місцями притулку, де злочинець вважався недоторканим, були в першу чергу церкви та прилегла до них територія.

43 Англійські закони проти волоцюг були надзвичайно суворі. За цими законами тільки за панування Генріха VIII було повішено 72000 чоловік. (Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 693).

44 Натяк на притчу (Лука, 10, 30—31) про священика, який пройшов мимо і не подав допомоги одному подорожанину, на якого напали грабіжники, зняли з нього одяг, побили і залишили напівмертвим на дорозі.

45 Бенедиктинці — найстаріший у Західній Європі чернечий орден, заснований близько 530 р. Бенедиктом з Нурсії (480—543), від імені якого й одержав свою назву.

"Лука, 21, 19. 47 Псалтир, 4, 5.

48 Псалтир, 68, 9.

49 Є л и с е й — давньоєврейський пророк. Його лисина стала предметом насмішки з боку хлопчаків. Розлютований Єлнсеії прокляв їх. Внаслідок його молитви з сусіднього лісу вибігли дві ведмедиці й розтерзали сорок двох хлопців.

Згадана ченцем церковна пісня була складена середньовічним композитором Адамом з монастиря святого Віктора.

60 Спотворена цитата з "Притч Соломона". Там сказано: "Не відповідай дурневі на дурість його".

11 Булла — розпорядження папи римського, назване так від прикріпленої до нього печатки ("булла" по-латині первісно "металева кулька").

52 Платон. "Держава" (V, 473).

53 Мова про Д і о н і с і я Молодшого, правителя найбільшого сіцілійського міста Сіракуз (357—354 рр. до н. е.). Платон тричі побував на Сіцілії, сподіваючись, що правителі Сіракуз Діонісій Старший і його син Діонісій Молодший під його впливом стануть освіченими володарями

і створять ідеальну державу на зразок описаної ним у творі "Держава". Але його сподівання виявились марними.

54 Йдеться про Людовіка XII, короля Франції з 1498 по 1515 рр.; його наступником став Франціск I (1515—1547).

65 Мілан у той час належав сім'ї Вісконті.

66 Неаполь названий нестійким, тому що раз у раз вихоплювався з-під влади французів.

57 За договором в Камбре 1508 р. Венеція підпала під вплив французького короля Людовіка XII, іспанського короля Фердінан-да, австрійського імператора Максиміліана I й папи римського Юлія II.

58 У той час Італія не становила однієї централізованої держави, а складалася з п'яти незалежних держав (Мілан, Рим, Неаполь, Венеція, Флоренція) та низки дрібних феодальних володінь.

69 У 1477 р. французький король Людовік XI після смерті бургундського герцога Карла Сміливого захопив Бургундію. Але Максиміліан Австрійський одружився з дочкою Карла Марією і здобув право на Бургундію, Фландрію і Брабант, які відійшли до Австрії.

60 Німці й швейцарці в ті часи служили найманими солдатами (т. зв. ландскнехтами) в інших державах.

61 Імператором Священної Римської імперії в той час був Максиміліан I (1493—1519).

62 Король Арагонії — Фердинанд II (1474—1516), батько Катерини — першої дружини англійського короля Генріха VI IL

Він у 1512 р. завоював частину Наваррського королівства. Завдяки одруженпю з Ізабеллою Кастильською об'єднав під одною владою майже всю Іспанію. Арагоиія, Наварра, Кастілія становили в той час окремі королівства.

63 Під час писання "Утопії" велися переговори про шлюб кас-тільського принца Карла з дочкою французького короля Людові-ка XII.

84 Франція підтримувала традиційну ворожнечу між шотландцями і англійцями, розраховуючи на допомогу Шотландії на випадок війни з Апглією.

85 ...п овернути вітрила паза д...— метафора в значенні "змінити політичний курс"; латинське прислів'я. (Див.: Браам. "Адагії", 1401).

66 Ахорійці — грецьке складне слово, яке складається з заперечної частки " й іменпика X¿>/>a — "країна", "земля" (досл. "безземельні"). Можливе тлумачення від прикметника 'aX<")/>o£— "той, що цурається танцю", "похмурий".

67 До таких фінансових спекуляцій вдавалися англійські королі Едуард IV і Генріх VII.

68 Т. Мор патякає на поведінку Генріха VII, який грозив Франції війною, але в 1492 р. уклав з нею мир, не починаючи воєнних дій.

89 До такого засобу вдавався Генріх VII.

70 ...п ерогатива володар я... — виключне право, перевага, пов'язана з високим становищем. Тут мається на увазі стародавній англійський вислів: "Король не помиляється".

71 Ліціній Красс (бл. 115 — 53 рр. до н. е.) — римський політичний діяч і полководець. Придушив повстання Спартака. Разом із Цезарем і

Помпеєм створив перший тріумвірат. Тут йдеться про слова Красса, які наводить Ціцерон у своєму творі "Обов'язки" (I, 25), про те, що в того, хто прагне першості в державі, але без міри витрачається па військо, грошей аавжди обмаль.

72 В античній літературі зустрічаються порівняння володаря 8 пастухом, наприклад, у Гомера і Гесіода. Светоній (I— II ст.) у своєму життєписі імператора Тіберія пише: "Намісникам, які радили обкласти надмірними податками, він відповів у листі, що добрий пастух стриже овець, а не адирає з них шкуру".

73 Фабріцій Лусцін — римський консул у 281 і 278 рр. до н. е. і полководець, відомий своєю чесністю. Вислів, який наводять Т. Мор, Ціцерон ("Про старість", XVI) і римський письменник I ст. Валерій Максим ("Достопам'ятні слова і діла", IV, 5), приписують Курію Дептату.

74 М а к а р і й ц і — від давньогрецького ціиа/> — "щасливий", тобто "щасливці".

75 Схоластична філософія — середньовічна релігійно-ідеалістична філософія феодального суспільства, яка відзначалася формалізмом, була "служницею богослов'я". Т. Мор, як і інші гуманісти, відкидав схоластику за її відірване від життя і практики начотництво.

76 Макцій Плавт (бл. 254—184 рр. до н. е.) — видатний римський комедіограф. У його комедіях раби часто виступають як дійові особи.

77 "О к т а в і я" — трагедія, приписувана римському письменникові і філософу С е н е ц і. Октавія — дочка Клавдія і Месса-ліни, дружина імператора Нерона, за його наказом підступно вбита. Тут мається на увазі другий акт цієї трагедії, де вміщена розмова Сенеки з Нероном.

78 Часті посилання на "Державу" Платона свідчать про те, що Т. Мор докладно вивчив цей твір.

79 Лука, 12, 3.

80 Лінійка з м'якого свинцю — теслярський інструмент, схожий на висок, уживаний для визначення напрямку при будовах. Така лінійка, завдяки своїй гнучкості, застосовувалась і при будові склепінь. .

81 Теренцій Афр (бл. 190—159 рр. до н. е.) — римський драматург, автор шести комедій. М і к і о н — персонаж з його комедії "Брати".

82 Платон. "Держава", VI, 496.

83 Давньогрецький письменник Клавдій Бліан (друга половина II ст. н. е.) у своїй збірці історичних повел і анекдотів "Строкаті розповіді" (II, 42) повідомляє, начебто Платон, який погодився поїхати па запрошення фіванців і аркадяп навчати їхню молоДь, дізнавшись, що вони негативно ставляться до загального рівноправ'я, відмовився від свого рішення.

Книга друга

1 Миля — йдеться про милю, яка налічувала тисячу подвійних кроків (подвійний крок дорівнює 1,48 м), тобто 1478,7 метра.

2 А б р а к с а — слово це за числовим значенням давньогрецьких букв (у стародавніх греків букви служили і Цифрами), які входять у його склад, дає цифру 365, тобто рівняється числу днів у році. У містичному значенні користувалися ним гностики (фі-лософи-теологи, які намагалися поєднати а основами християнського віровчення основи античного і давніх східних світоглядів) та середньовічні алхіміки. Точне аначенпя слова "абракса" неясве.

' П'ятдесят чотири міста налічувала в той час Англія і Услс.

4 Амаурот — назва цього міста утворена від давньогрецького слова 'аи,аі)/>о£ — "темний".

6 Слово "сім'я" вжите тут, очевидно, в широкому розумінні — як об'єднання кількох сімей з економічною метою.

6 Філарх — давньогрецьке слово, означає "голова філи", тобто общини, начальник.

7 Про розведення курчат в іпкубаторі є згадка в "Природничій історії" (X, 54—55) римського енциклопедиста Плінія Старшого. Штучне розведення курчат було відоме вже в глибоку давнину в Єгипті, Індії, Китаї. Перший інкубатор був придумапий Боккеманом у 1777 р.

6 Опис Амаурота нагадує опис Атлантиди в творі Платона "Крітій".

9 А п і д р — від давньогрецького слова 'ауидо£ — "безводний".

10 20 футів — тобто більше шести метрів.

11 Скляні шибки у вікнах у часи Т. Мора були рідкістю через те, що коштували дорого.

12 Сифогрант — етимологія цього терміна неясна. Одне з тлумачень виводить це слово від давньогрецького 0о<ро£ — "мудрий" і — "старці". (Див.: Т. Мор. Утопия.— М., 1978.— С. 373).

13Транібор — слово неясної етимології; п р о т о ф і-ларх — від давньогрецького слова л/>што£ — "перший", "головний" і філарх (див. комент. 6).

14 Англійське трудове законодавство XIV—XV ст. встановлювало тривалість робочого дня для ремісників і сільськогосподарських робітників з 5 години ранку до 7—8 години вечора.

15 У західноєвропейських університетах заняття в той час починалися дуже рано. Так, у паризькій Сорбонні — о 5 годині, в Оксфорді й Саламанці — о 6 годині. Річ у тім, що, на думку педагогів того часу, ранні години найбільш плідні для інтелектуальних занять.

16 Т. Мор відстоював необхідність освіти для жінок, як свідчить лист Браама Роттердамського французькому гуманісту Бюде від 1521 р.

17 Битва чисел — гра, названа так тому, що в ній підраховували кількість шашок, виграних у суперника.

16 Барзан — слово іранського походження і означає "високий"; а д е м — слово, штучно утворене Т. Мором, від грецької ваперечної частки 'а та іменника — "народ", тобто "без

народу".

10 У Лондоні в часи Т. Мора було чотири лікарні для бідних і старих.

20 Т. Мор, як свідчить лист Еразма Роттердамського Ульріху фон Туттсну, любив музику.

21 Порівп. слова В. І. Леніна: "Коли ми переможемо в світовому масштабі, ми, на мою думку, зробимо із золота громадські відхожі місця на вулицях кількох найбільших міст світу" (Л е-п і н В. І. Повне зібрання творів.— Т. 44.— С. 215).

22 Анемолійський — від давньогрецького слова 'аУеи,<ЬА,і" — "вітряний", переносно — "неіснуючий"; анемолійці —

"вітряні", "нестійкі".

23 Під філософами слід тут розуміти вчених, які створили теоретичні основи мистецтв і наук.

24 Слово "діалектика" вжите тут у значенні "логіка".

26 Маються на увазі середньовічні логіки, зокрема Петро Іспанський (1224—1277), домініканець, вчений-схоласт, богослов і філософ, згодом папа римський Іоанн XXI, автор кількох компендіумів з логіки, зокрема "Малої логіки" — основного підручника з логіки протягом трьох століть.

26 Обмеження, узагальнення й підставляння — терміни схоластичної філософії, вживані в "Малій логіці" Петра Іспанського.

27 *Д Р У г і і н т е н ц і ї", тобто "другі устремління" — термін схоластичної логіки. "Перші устремління" розуму займаються зовнішніми предметами в їхній конкретності й індивідуальності, "другі устремління" розглядають види й роди предметів.

28 ..."саму людину взагалі"... — тобто абстрактне поняття людини.

99 Дружба й чвари планет — терміни, якими користувалася в часи Т. Мора астрологія. Визнаючи астрономію як пауку, Т. Мор засуджував астрологію як лженауку.

30 Мається на увазі етика. У цьому розділі Т. Мор виявляв обізнаність з етичним трактатом Арістотеля "Шкомахова етика".

31 Такі види благ розрізняв давньогрецький філософ Арісто-тель у творі "Політика" (VII, I, 2).

32 Йдеться про вчення давньогрецького філософа Енікура (341—270 рр. до н. е.), який в основу своєї етики поклав насолоду. Оригінальні твори Енікура, за винятком декількох уривків, не вбереглися, але його

погляди викладав римський філософ і поет Лукрецій Кар у філософській поемі "Про природу речей".

83 Протилежний філософський напрямок — тобто вчення стоїків, противників філософії Епікура, які ратували за абстрактну доброчесність і відмову від насолоди, схиляючись до аскетизму.

94 Таке визначення доброчеспості належить стоїкам.

85 Аналогічні думки викладав Ціцероп у творі "Про обов'язки" (II, 5, 24).

86 Можливо, тут ириховаиий сатиричний натяк па англійського короля Генріха VII і його двораків, які кохалися в коштовпому камінні.

87 Гру в кості й полювання засуджує також сучасник і друг Т. Мора Бразм Роттердамський у "Похвалі Глупоті".

86 У паси Т. Мора англійські гуманісти перевагу надавали давньогрецькій літературі перед римською. Славними грецистами тоді були Вільям Гроцін, Томас Лінакр і Джон Колет.

89 Із римських авторів популярністю користувалися в Англії того часу історики Цезар і Светоній, комедіографи Плавт і Терен-цій, поети Вергілій і Горацій.

40 Теофраст (бл. 372—287 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ і натураліст, автор "Історії рослин" і "Характерів". Його твори були надруковані вперше у Венеції в 1497 р.

41 Константін Ласкаріс — візантійський філолог XV ст. У 1476 р. в Мілані побачила світ його граматика грецької мови — перша книга, надрукована грецьким шрифтом.

42Федор Газа (1398—1478) — візантійський філолог, автор підручника граматики грецької мови, надрукованого у Венеції в 1495 р.

43 Г е с і х і й — давньогрецький граматик V або VI ст.; його словник давньогрецької мови був надрукований у Венеції в 1514 р.

44 Діоскорід Педаній — давньогрецький лікар і ботанік I ст. н. е.

45 Плутарх (бл. 45 — бл. 127) — давньогрецький письмен-нлк-мораліст і історик, автор широковідомих "Порівняльних життєписів" і "Моралій" — творів, які високо цінувалися в середні віки й в епоху Відродження.

4в Л у к і а п (бл. 120 — бл. 190) — визначний письмепник-са-тирик Стародавньої Греції, один з улюблених античних авторів у часи Відродження. Т. Мор перекладав його твори латинською мовою.

47 Арістофан (бл. 446 — 385 рр. до н. е.) — великий давньогрецький комедіограф, "батько комедії" (так назвав його Ф. Енгельс); його комедії вперше були надруковані у Венеції в 1498 р.

48 Г о м е р — напівлегендарний поет Стародавньої Греції, ймовірний автор "Іліади" і "Одіссеї", надрукованих у Венеції в 1498 р.

49 Е в р і п і д (480—406 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький драматург; його трагедії були надруковані у Венеції в 1503 р.

80 Софокл (496—406 рр. до п. е.) — великий давньогрецький драматург-трагік; його трагедії з'явились друком у Венеції в 1502 р.

81 Альд Мапуцій (бл. 1450—1515) — знаменитий венеціанський друкар, винахідник курсивного шрифту. В його друкарні було надруковано багато творів класиків давньогрецької літератури.

02 Фукідід (460—395 рр. до н. е.) — давньогрецький історик; його твори уперше було падруковапо Альдом Ману дієм у Вепеції в 1502 р.

63 Геродот (бл. 480 — 424 рр. до н. е.) — давньогрецький історик; його історичпі твори видав уперше друком Альд Мануцій у 1502 р.

64 Геродіан (170—240) — давньогрецький історик, який писав про римських імператорів II—III ст.

56Тріцій Апінат — прізвище вигадане; складається з двох латинських слів: tricae — "дурниці" і аріпае — "нісенітпиці".

68 Гіппократ — давньогрецький лікар V ст. до н. е., названий "батьком медицини": його твори були вперше надруковані Альдом-сиіом у 1526 р.

67 Гал єн (131—201) — давньогрецький лікар, автор багатьох медичних творів. Його "Мале мистецтво" — дуже популярний твір з медицини в середні віки.

68 Самогубство в такому становищі рекомендували античні стоїки.

69 У такий самий спосіб глузує в правознавців Бразм Роттер-дамський у "Похвалі Глупоті".

80 Мова йде, очевидно, про анафеми та вироки суддів католицької церкви.

81 Вірні — тобто християни; сказано в іронією.

62 Вважають, що тут прихований натяк па ворожі відносини між англійцями і шотландцями.

83Нефелогети і алаополіти — вигадані навви па родів; назва "нефелогети" утворена із давньогрецьких слів: ve

64 Заполети — вигадана назва народу, утворена в давньогрецьких слів: підсилюючої частки "за" й іменника ясоХ^тт^ — "продавець", тобто "цілком продажні".

85 Такий звичай існував у спартанців. (Див.: Фукідід. "Історія", IV, 38).

68 Про подібний звичай стародавніх галлів, британців і германців згадують римські історики Цезар і Таціт. Про участь жінок у війнах мова йде у творі Платона "Держава" (VII, 457).

67 Йдеться, очевидно, про золотий дукат; 700 000 дукатів у довоєнній валюті дорівнювали 326 500 фунтів стерлінгів.

68 Квестори — у Стародавньому Римі державні службовій, які відали державною скарбницею, вели прибуткопо-видаткові книги.

69 Давньогрецький філософ, мандрівник і письменник Евгемер (IV—III ст. до н. е.) доводив, що боги первісно були людьми, які за свої визначні заслуги удостоїлись божественної пошани. Він же — автор "Священного запису" — твору, в якому описано ідеальне суспільство папхаїв. Це одна з найдавніших соціальних утопій.

70 М і т р а — іранське божество світла; його культ був дуже поширений в часи Римської імперії.

71 Т. Мор приписує Утопу погляди християнського віровчення, зокрема погляд про безсмертя душі, про кари і нагороди після земного життя тощо.

72 Аналогічна думка в творі Платона "Закони" (XI, 927 АВ).

73 Такі погляди проповідувала община "Братів спільного життя", яка виникла в XIV ст. і ставила перед собою мету оздоровлення моралі суспільства па основах християнської релігії.

74 Бутрески — назва, вигадана Т. Мором. Вважають, що цо складне слово, до складу якого входять: підсилююча частка ftov— дуже і Offjoxot; — "богобоязливий", отже, бутрески — "дуже релігійні".

75 Такий звичай властивий був раннім християнам.

76 Аналогічпо навчанням дітей займалися в Стародавній Галлії (сьогоднішня Франція) жерці, т. зв. друїди. (Див.: Г. Юлій Цезар. "Записки про галльську війну", VI, 13).

77 ...ц инегмерним и... трапемерними — впаченпя цих слів неясне. Друга частина їх, безперечно, походить від давньогрецького ^e/>iv¿t — "денний", початкові частини тлумачать по-різному.

78 Білий колір символізує моральну чистоту.

79 ...пташиними пір'їнами — доказ знайомства Т.Мора з обрядами американських іпдіапців.

80 Золотарі в той час буди заодно і банкірами.

81 Маються на увазі закони, видані в 1496 і 1514 рр., які санкціонували експлуатацію робітників.

83 Авернське озеро в Італії, область Кампанія (тепер Лато Аверно). Над озером завжди стояли задушливі випари. Тому поблизу нього уявляли вхід до підземного царства — країни помер* лях. Змія уособлювала злу силу.

83 Риба-прилипало (Echeneis remora L.) — риба,